

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 12.24.695 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 328.1 (575.2) (043.3)

Алтыбаева Айнуру Тойчиевна

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПАРЛАМЕНТАРИЗМДИН
КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ (ТЕОРИЯЛЫК-УКУКТУК,
ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК ИЗИЛДӨӨ)**

12.00.01 – укук жана мамлекет теориясы жана тарыхы;
укук жана мамлекет жөнүндөгү окуулардын тарыхы

юридика илимдеринин доктору
окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мамлекет жана укук институтунда мамлекеттик укуктук изилдөө жана экспертиза бөлүмүндө аткарылды.

Илимий жетекчи: Арабаев Чолпонкул Исаевич

(Фамилиясы, аты атасынын аты)

КР УИА академиги, юридика илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын вице-президенти

(илимий даражасы, илимий наамы, иштеген жери, кызматы)

Расмий оппоненттери: Мурзаibraимов Нурбек Бектемирович

(Фамилиясы, аты, атасынын аты)

юридика илимдеринин доктору, профессор

илимий даражасы, илимий наамы,

Ош Мамлекеттик университети, «Жарандык укук жана процесс» кафедрасынын

профессору

иштеген жери, кызматы)

Токтобаев Болот Токтомышевич

(Фамилиясы, аты, атасынын аты)

юридика илимдеринин доктору, профессор

илимий даражасы, илимий наамы,

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети, Юридикалык институтунун «Мамлекеттин жана укуктун жана эл аралык укуктун теориясы жана тарыхы» кафедрасынын башчысы

иштеген жери, кызматы)

Исманов Таалайбек Кадырович

(Фамилиясы, аты, атасынын аты)

юридика илимдеринин доктору, профессор

илимий даражасы, илимий наамы,

УНПК Кыргызстандын Эл аралык университети,

"Укук жана эл аралык укук" кафедрасынын профессору

иштеген жери, кызматы)

Жетектөөчү мекеме: КР ИИМ караштуу академиясынын Мамлекеттик

укуктук дисциплиналар кафедрасы, 720033

(аталышы, түзүмдүк бөлүм, почта дарегин)

Диссертацияны коргоо 2024 жылдын 1 ноябрында, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институту, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Ош мамлекеттик университети Д 12.24.695 юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720000. Бишкек шаары, Чуй проспекти 180а. Идентификациялык коду zoom-webinar диссертациясын коргоонун онлайн трансляциясы <http://vc.vac.kg/b/121-uem-vz3-ajz>

Диссертация менен диссертациялык кеңеш түзүлгөн уюмдардын

китепканаларынан жана веб-сайттан таанышууга болот. <http://www.naskr.kg>

Автореферат жөнөтүлдү 2024 жылдын 30 ноябрында.

Диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, ю.и.д.,

К.С. Жылкичиева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасында (мындан ары - КР) укуктук мамлекеттүүлүктүн калыптанышынын маанилүү маселелеринин ичинен негизги көйгөй бийликти бөлүштүрүү принцибине негизделген коомдук институттарды уюштуруу болуп саналат. Алардын укуктук абалы КРнын Конституциясы тарабынан бекитилген. Мында Жогорку Кеңешке (парламентке) мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктарга ээ өкүлчүлүктүү органдын ролу берилет.

Кыргызстанда соңку отуз жылдан бери саясий жана административдик мүнөздөгү мамлекеттик реформалар жүргүзүлүп келет. Аларды ишке ашыруунун жүрүшүндө мамлекеттик башкарууну түзүү тажрыйбасына оң өзгөрүүлөр киргизилди. Бирок узак мөөнөттүү, келечекти ыкчам чечүүнү талап кылган жаңы милдеттер пайда болот. Болуп жаткан процесстердин динамикасын терең илимий талдоо гана зарыл маселелерди чечүүнүн варианттарын жана мүмкүнчүлүктөрүн түзөт. Саясий системада реформалардын темпи тездөөдө. Мында биринчи орунга мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү органына басым жасоо менен КРда укуктук мамлекеттин калыптанышы маселесине илимий изилдөө зарылдыгы келип чыгат. Чынында, бул тармак илимде талаптагыдай изилдөөгө алынбагандыктан, мамлекеттин жана укук системасынын механизмдин өзгөртүү сапатына өзгөчө таасирин тийгизүүдө.

Кыргызстан мамлекеттик башкаруунун демократиялык моделин түзүү жолун тандап алды. Мындай моделди түзүү парламенттин ролун эске алуу менен гана мүмкүн, анткени ал элдик суверенитет принцибинин институтташтыруу деңгээлин көрсөткөн жогорку өкүлчүлүктүү орган болуп саналат. Парламент ишин үч багытта жүргүзөт: коомдун кызыкчылыктарын көрсөтөт, мыйзам чыгаруу иши жана парламенттик көзөмөл. Мында мыйзам чыгаруу иши башкаларга караганда жигердүү ишке ашырылып жатканын белгилей кетүүгө болот.

КРдын Жогорку Кеңешин уюштуруунун жана ишинин укуктук негизин Конституция, конституциялык мыйзамдар, ошондой эле эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери жана ченемдери түзөт. Анын экзистенциалдык негизин элдик суверенитет принциби түзүп, ал конституциялуулук, объективдүүлүк, рационалдуулук, ишмердүүлүктүн ачыктыгы жана шайлоочулардын алдындагы жоопкерчилик сыяктуу негизги идеяларды камтыйт.

КРдын мамлекеттик түзүлүшүнүн демократиялык варианты Конституцияда бекитилген жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашырууну камсыз кылуучу шарттардын пайда болушун болжолдойт. Мамлекеттик бийлик бул максатка жетүү үчүн ыкчам жана ачык-айкын көмөк көрсөтө турган механизмдерди карап чыгууга тийиш, ал тиешелүү кайра түзүүлөрдү талап кылат. Кийинкилер мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын ортосундагы тең салмактуулук проблемасын таап чечмейинче мүмкүн эмес. Бийликти бөлүштүрүү системасында

өкүлчүлүктүү органдын кайсы орунду ээлей тургандыгы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн мындан аркы өнүгүү багытын аныктайт. Демократиялык модель үчүн мыйзам чыгаруу бийлигинин үстөмдүгүнө, анын ачыктыгына жана профессионалдык даярдыгына негизделген элдик өкүлчүлүктү түзүү өтө маанилүү. Мындай моделди аныктоо жана иштеп чыгуу парламентаризм институтун теориялык жактан негиздөө жаатындагы илимий изилдөөлөр жана иштеп чыгуулар аркылуу гана мүмкүн болот. Илимий талдоо КРдагы реформалоо маселелерин гана эмес, ошондой эле эл аралык тажрыйбаны да талап кылат, анткени анын жетишкендиктерин жана кемчиликтерин изилдөө демократиялык реформалардын бардык оң жана терс жактарын эске алууга мүмкүндүк берет.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөө КРдын өнүгүү багытын аныктоочу концептуалдык документтер менен тыгыз байланышта. Аларга 2018-2040-жылдарга КРды өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, КРды 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн улуттук программасы, 2020-2024-жылдарга КРдын укуктук саясатынын концепциясы кирет.

Изилдөөнүн максаттары жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты – КРда парламентаризмдин калыптанышын жана өнүгүшүн комплекстүү теориялык жана тарыхый-укуктук жактан изилдөө, ошондой эле КР Жогорку Кеңешинин ишин өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына ылайык төмөндөгүдөй конкреттүү **милдеттер** коюлду:

- «парламентаризм» түшүнүгүн аныктоодо колдонулуп жаткан илимий ыкмаларга талдоо жүргүзүү;
- бийликти бөлүштүрүү теориясынын алкагында парламенттин ордун жана ролун аныктоонун теориялык ыкмаларын изилдөө;
- мамлекеттик бийлик менен коомдун диалогунда парламенттин болушун белгилөө;
- парламентаризмдин аксиологиясын изилдөөнүн маданий-тарыхый методунун маанисин ачып берүү;
- либерализмди жана адам укуктарынын концепциясын ишке ашырууда парламентаризмдин методологиялык дилеммасын чечүү мүмкүнчүлүктөрүн карап чыгуу;
- Кыргызстанда парламентаризмдин пайда болушунун тарыхый өбөлгөлөрүнө талдоо жүргүзүү;
- 1991-жылдан 1998-жылга чейин КРдагы парламентаризмдин калыптануу жана өнүгүү тарыхын изилдөө, республикадагы конституциялык реформаларды жүргүзүү мезгилиндеги парламентаризмдин белгилеринин чагылдырылышын аныктоо максатында конституциялык мыйзамдарды талдоо;

-1998-жылдан 2024-жылга чейинки мезгилде КРда парламентаризмдин өнүгүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү;

- КР Жогорку Кеңешинин мыйзам чыгаруу ишин жөнгө салуунун укуктук негиздерин талдоо;

- КРдын аткаруу жана сот бийликтеринин мыйзам чыгаруу процессине катышуусун укуктук жактан жөнгө салуу маселелерин изилдөө жана талдоо;

- парламенттин көзөмөлдөө функцияларынын принциптерин жана формаларын изилдөө; парламенттин көзөмөлдөө функцияларынын жана бийликти бөлүштүрүү принцибинин катышын аныктоо;

- бюджеттик чөйрөдө парламенттик көзөмөлдөөнү ченемдик укуктук жактан камсыз кылуунун өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Мамлекет менен коомдун азыркы мамилелер системасындагы парламентаризм институтунун орду жөнүндөгү маселеге кайрылуу, парламентаризмдин анын укуктук жана социалдык детерминанттарынын биримдигинде изилдөө **илимий иштин жаңылыгы** болуп саналат. Иште парламентаризм анын салттуу түрдө сунушталган чечмелөөлөрүнө караганда кеңири мааниде түшүндүрүлөт.

Юридикалык илимде биринчи жолу парламентаризмди тарыхый-укуктук контекстте, тактап айтканда, коом менен мамлекеттин диалогу аркылуу эл өкүлчүлүгүнүн принциптерин, идеологиялык көп түрдүүлүктү, бийликти жана мыйзамдуулукту бөлүштүрүүнү жүзөгө ашыруунун формасын билдирген коомдук-саясий жашоону уюштуруунун натыйжасы катары түшүнүүнү сунуштайт. Мамлекеттик механизмдин иш процессинде дал ушул башталгыч принциптердин айкалышы коом менен мамлекет ортосундагы бийлик мамилелерин түзүүчү парламентаризм институтунун бар экендигин аныктайт.

Парламентаризм институтунун контекстинде мамлекеттик механизмди уюштуруу принциби катары элдик өкүлчүлүгүнүн принцибин изилдөө да иштин жаңычылдыгына кирет.

Каралып жаткан маселелерди кийинки илимий изилдөөлөрдө колдонуу диссертациялык изилдөөнүн **жыйынтыктарынын практикалык мааниси** болуп саналат. Илимий изилдөөнүн корутундулары жана сунуштары мамлекеттик бийлик органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ченем жаратуу жана укук колдонуу иштеринде пайдаланылат. Диссертациялык иштин материалдары жана жыйынтыктары мамлекет жана укуктун жалпы теориясынын проблемалары, укуктук жана саясий окуулардын тарыхы, конституциялык жана шайлоо укугу боюнча курсту окутууда колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1.«Парламентаризм» категориясын аныктоодо изилдөөчүлөр анын башкаруу формасы, саясий режим же коомдун саясий системасынын ортосунда бөлүштүрүлгөн негизги мазмунуна басым жасаарын көрсөттү.!!! Ушуга байланыштуу парламентаризмди мамлекет жана укук теориясынын

аталган категорияларына бириктирүүгө болбойт деген тыянак негизделген. Парламентаризм социалдык, саясий жана укуктук көрүнүш катары мамлекеттеги мамлекеттик бийликти уюштуруу жана ишке ашыруу менен байланышкан дээрлик бардык саясий процесстерди камтыйт.

2. Парламентаризмдин укуктук табияты өкүлчүлүктүү орган менен аткаруу бийлигинин ортосундагы мамилелерде турат, мында үстөмдүк кылуучу позиция парламенттик уюмга берилген. Бул укуктук пропорция элдик өкүлчүлүккө негизделген, аны «субсидиардык (кошумча) бийлик» категориясы аркылуу түшүнүү сунушталат.

3. Парламентаризмдин баалуулукка негизделген теориялык-методологиялык түшүнүгү парламенттин иши аркылуу элдик суверенитет принцибин ишке ашыруу, бардык системанын баалуулуктарын кабыл алууга көмөк көрсөтүүнү камтыйт. Нарктык көз караштан алганда, изилденип жаткан категорияны адилеттүүлүк, адеп-ахлак, жарандык коом, менчик, тынчтык, эркиндик, мыйзам жана аны ишке ашыруу сыяктуу компоненттерди эске алуу менен кароо сунушталат. Парламентаризм коомду жана мамлекетти уюштуруунун либералдык концепцияларын турмушка ашыруунун фонунда гана пайда болушу мүмкүн. Парламент, бул баалуулуктар системасында, парламентаризм принцибинин институттук көрүнүшү болуп саналат. Ал адам укуктары менен катар либералдык моделдин институттук көрүнүшүнө айланат. Практикалык чөйрөдө бул жагдай толеранттуулуктун жана мыйзамдуулуктун чегин көрсөтүүчү, кагылышуу чекиттеринде биригүүчү бир катар аксиологиялык проблемаларды жаратат.

4. Кыргызстанда парламентаризмдин башаты уруулук мамилелер мезгилинде эле болгон деген ой айтылат; ал Россия империясына же Совет мамлекетине кошулуу сыяктуу тарыхый окуялардын жүрүшүндө англис парламентаризминин кабыл алынган институту катары киргизилген эмес. Кыргызстанда парламентаризмдин келип чыгышын уруулук түзүлүш пайда болгон мезгилде эле көрүүгө болот. Бирок анда парламентаризмдин бир гана белгиси, тактап айтканда, өкүлчүлүктүү органдын курултай, жыйын ж. б. түрүндө иштегенин белгиленет. !!! Аталган элдик чогулуштар өкүлчүлүктүү органдын функцияларын гана ишке ашырып, мыйзам чыгаруу функциялары ал кездеги укук системасынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу ишке ашкан эмес.

5. КРда парламентаризмдин пайда болуу маселелерин туура талдоо үчүн «баштапкы чекит» катары конституциялык мыйзамдарды реформалоо тарых мезгилдерге бөлүштүрүп каралат. 1991-жылдан 2024-жылга чейинки КРда парламентаризмдин негизги этаптары белгиленди:

– 1-этап (1991-1995) – эгемен Кыргызстандын калыптануу мезгили. Ал биринчи Конституциянын кабыл алынышы жана улуттук парламент – КР Жогорку Кеңешинин конституциялык статусун бекиткен актылардын кабыл алынышы менен мүнөздөлөт. Кабыл алынган ченемдик

документтердин өзгөчөлүгү парламентаризмдин эки негизги белгисин - бийликти бөлүштүрүү принцибин бекемдөө жана мамлекетти башкарууда парламенттин жетектөөчү ролун бөлүп көрсөтүү болгон. 1994-жылы республикалык референдумда эки палаталуу парламент киргизилип, КР Жогорку Кеңешинин депутаттарын биринчи шайлоо өткөрүлгөн.

– 2-этап (1996-1998) – конституциялык референдумду өткөрүү мезгили: мамлекеттик бийликти уюштуруунун жаңы принциби – жалпы эл тарабынан шайланган мамлекет башчысы - КРдын Президенти көрсөткөн жана камсыз кылган эл бийлигинин үстөмдүгү киргизилген; парламенттин көзөмөлдөө функциялары алынып салынган; мыйзамдарды кабыл алуу процесси өзгөртүлгөн (мыйзам долбоорлору парламенттин эки палатасына сунушталат); башкаруунун президенттик формасына өтүү процесси башталат;

– 3-этап (1998-2002) – КР Жогорку Кеңешинин ишин уюштуруу жана ишинин конституциялык-укуктук негиздерин андан ары өркүндөтүү этабы. Ал 1998-жылдын 17-октябрында референдумда кабыл алынган «КРдын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Мыйзамдын кабыл алынышы менен башталган. КРдын Жогорку Кеңешинин статусун жөнгө салуучу бир катар негизги актылар кабыл алынган: КРдын шайлоо кодекси, «Саясий партиялар жөнүндө» КРдын Мыйзамы, КРдын Жогорку Кеңешинин регламенти. 2000-жылы мажоритардык-пропорционалдык система боюнча Жогорку Кеңешке шайлоо өткөрүлгөн;

– 4-этап (2003-2006) бир палаталуу парламентти түзүү боюнча КР Конституциясынын жаңы редакциясынын (2003-ж.) кабыл алынышы менен мүнөздөлөт. Депутаттар бир мандаттуу аймактык шайлоо округдары боюнча шайланат. КР Жогорку Кеңешинин депутаттыгына талапкерлерди көрсөтүү укугу саясий партияларга, ошондой эле өзүн-өзү көрсөтүү жолу менен жарандарга берилген. Конституцияга ылайык ЖКга көзөмөлдөө функциялары, депутаттарды жоопкерчиликке тартууга макулдук берүү ыйгарым укуктары ж.б. кайтарылып берилген.

– 5-этап (2007-2010-ж.июнь). КР «КРдын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынган, анын негизинде Жогорку Кеңештин IV чакырылышына шайлоо партиялык тизме боюнча гана өткөрүлгөн. Конституцияда Президент жана Жогорку Кеңештин аткаруу бийлигин түзүүдө жана анын мүчөлөрүн кызматтан четтетүү тартибине катышуусунун башка тартибин ж. б. бир катар жаңылыктарды бекиткен. 2007-жылдагы Конституциянын жаңы редакциясынын жоболорунда Президенттин позициясынын бекемделиши жана Жогорку Кеңештин позициясынын начарлашы көрсөтүлгөн;

– 6-этап (2010-2015). 2010-жылдын 27-июнундагы конституциялык референдумдун жыйынтыгында КРдын Конституциясынын жаңы

редакциясы кабыл алынып, Жогорку Кеңеш пропорционалдык шайлоо система боюнча шайланган 120 депутаттан турган. Биринчи жолу башкаруунун парламенттик формасына өтүү аракети жасалган;

– 7-этап (2016-2020) кезектеги конституциялык референдумду өткөрүү менен мүнөздөлөт (2016-ж., декабрь), анын жыйынтыгы боюнча республиканын Конституциясына Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Конституциялык өзгөртүүлөрдү талдоо КРдын Премьер-министринин ыйгарым укуктарынын кеңейгенин көрсөткөн;

– 8-этап (2021-ж. – азыркы учурга чейин) башкаруу формасы боюнча республикалык референдумду өткөрүү (2021-ж., январь); башкаруунун президенттик формасын орнотуу жана Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарын кыскартуу маселелери боюнча өзгөртүүлөрдү камтыган жаңы Конституцияны кабыл алуу менен мүнөздөлөт. Конституция президенттик башкаруу системасын орнотууга багытталган жана мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосунда ыйгарым укуктарды бөлүштүрүүнүн таптакыр жаңы тартибин сунуштаган.

6. Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруу процессине катышуусун жөнгө салуучу КРдын ченемдик укуктук базасын өркүндөтүү боюнча сунуштар негизделген. Мына ушуга байланыштуу төмөнкүлөр сунушталат:

- КР Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу борборун түзүү, анын негизги милдети мыйзам долбоорлорун даярдоодо парламент депутаттарына кесиптик методикалык жардам көрсөтүү болуп саналат;

- колдонуудагы нускама КРдын «Ченемдик укуктук актылар жөнүндө» жаңы мыйзамынын жоболоруна ылайык келбегенине байланыштуу мыйзам чыгаруу техникасы боюнча жаңы нускаманы иштеп чыгуу;

- Жогорку Кеңешке караштуу келечектүү иштеп чыгуулар борборун түзүү, анын негизги максаты парламентаризмди өнүктүрүүнүн стратегиялык пландоосун иштеп чыгуу, коомдук маанилүү маселелер боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү боюнча парламенттин ишине аналитикалык колдоо көрсөтүү болуп саналат.

7. КРнын Министрлер Кабинетинин ишин жөнгө салуучу ченемдик укуктук базаны өркүндөтүү максатында төмөнкүлөр сунушталат:

- КРдын «КРдын Министрлер Кабинети жөнүндө» конституциялык мыйзамынан (27-берене) макулдашуу этабындагы депутаттар тарабынан демилгеленген мыйзам долбоорлоруна Министрлер Кабинети милдеттүү түрдө корутунду берүүнү караган ченем алынып салынсын;

- «КРдын Министрлер кабинети жөнүндө» Конституциялык мыйзамдын 28-беренесине төмөнкүдөй толуктоо сунушталат: «Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлү аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлигинин өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылат. Ал Жогорку Кеңештин депутаттары тарабынан демилгеленген бардык тексттер жана

мыйзам долбоорлору боюнча маалымат берүүгө жана андан ары Министрлер Кабинетинин позициясын билдирүүгө бийлик органдарынын бардык өкүлдөрүн тартуу укугуна ээ. Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлү тарабынан долбоорлорго жана долбоорлордун тексттерине берилген корутундулар Министрлер Кабинетинин позициясы болуп саналат»;

-«КРдын Жогорку Кеңешинин регламенти жөнүндө» КРдын мыйзамына тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылдыгы төмөнкүчө негизделет: «Мыйзам долбоорунун текстин иштеп чыккандан кийин Жогорку Кеңештин депутаты Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлү менен бирдикте каржылоо булактарын жана КРдын мыйзам долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнүн концептуалдык негиздерин аныктоо боюнча иштерди жүргүзөт». Жыйынтыгында мыйзам долбоору же болбосо бул долбоорду демилгелөөнүн мүмкүн эместиги же аны толуктап иштеп чыгуунун зарылдыгы жөнүндө ЖК депутаты (долбоордун демилгечиси) менен Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңешиндеги туруктуу өкүлүнүн биргелешкен корутундусу даярдалат. Туруктуу өкүл министрликтердин, ведомстволордун жана башка органдардын өкүлдөрү менен долбоордун текстин талкуулоону жана долбоордун финансы бөлүгүн тиешелүү материалдар менен толуктоону уюштурууга милдеттүү.

8. Парламенттик көзөмөлдү тар жана кең мааниде түшүнүү баса белгиленет. Кең мааниде, парламенттик көзөмөл –мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан жүзөгө ашырылуучу мамлекеттик көзөмөлдүн бир түрү. Эгерде парламенттик көзөмөл парламенттин түздөн-түз ыйгарым укуктарынын чагылдырылышы болсо, анда аны башкаруунун бир түрү катары б.а. тиешелүү субъекттерди көзөмөлдөө аркылуу өзүнүн өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруу функцияларын ишке ашыруу катары кабыл алуу керек. Парламенттин мааниси дал ушул катышта экени көрүнүп турат. Тар мааниден алганда, парламенттик көзөмөл аткаруу бийлик органдарына парламенттин көзөмөлүн билдирет.

Парламенттик көзөмөл эч качан бийликти бөлүштүрүү теориясына каршы каралбашы керек, тескерисинче, мындай көзөмөлдүн болушу, бир жагынан, мыйзам чыгаруу органына жүктөлгөн милдеттерди жана ыйгарым укуктарды ишке ашырууга багытталса, экинчи жагынан, анын компетенцияларынын чөйрөсүн так аныктайт. Негизгиси, бийликти бөлүштүрүү системасында парламенттик көзөмөл бийлик бутактарынын ортосундагы өз ара көзөмөлдүн элементтеринин бири болуп саналат.

9. Парламенттик көзөмөлдүн принциптери анын негизги максатын ишке ашырууга толук шарт түзөт. Парламенттик көзөмөлдүн мыйзамдуулук принциби кош функцияны ишке ашырат: бир жагынан мыйзамдын аткарылышына мониторинг жүргүзүүгө жана текшерүүгө багытталса, экинчи жагынан – көзөмөлдөө иш-чараларын өткөрүүнүн бардык тиешелүү нормаларын сактоону камсыз кылат.

10. Жогорку Кеңештин көзөмөлдөө функцияларын жөнгө салуучу КРдын мыйзамдарын талдоо Министрлер Кабинетинин отчетун угууга Жогорку Кеңештин ыйгарым укугу жок экендигин көрсөттү. Жогорку Кеңештин көзөмөлүнүн жалгыз түрү – парламенттик суроо-талапты жиберүү. Ал дайыма конкреттүү мүнөздө болот, системалык жана комплекстүү болуп саналбайт. Парламенттик көзөмөлдүн колдонуудагы механизми парламенттин аткаруу бийлигине таасир тийгизиш үчүн ачык эле жетишсиз. Бул бийликтин балансынын акыркы жагына ооп кетишин көрсөтүп турат,

11. Жогорку Кеңештин көзөмөлдөө функцияларын талдоонун негизинде КРдын «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан контролдук иш-милдеттерди жүзөгө ашыруунун тартиби жөнүндө» Мыйзамына киргизүү зарылчылыгы жөнүндө корутунду негизделет:

- парламенттик көзөмөлдү жүзөгө ашыруунун максаттарын, объекттерин жана ыкмаларын (критерийлерин жана индикаторлорун) аныктоочу ченемдер;

- республикалык бюджетти аткаруунун натыйжалуулугунун так критерийлерин белгилеген ченемдер;

- Жогорку Кеңешке Эсептөө палатасы тарабынан берилүүчү республикалык бюджеттин аткарылышын баалоо, анын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин текшерүү жөнүндө жобо;

- Жогорку Кеңеш тарабынан республикалык бюджеттин аткарылышына квартал жана ай сайын мониторинг жүргүзүүнү караган ченемдер.

Издөнүүчүнүн жеке салымы.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору, теориялык корутундулар жана практикалык сунуштар жеке изденүүчү тарабынан түзүлгөн. Изилдөөнүн жыйынтыгы автордун Кыргызстандын юридикалык илимине кошкон жеке салымын көрсөтөт. Диссертант «Кыргыз Республиканын Жогорку Кеңешинин регламенти жөнүндө», «Жогорку Кеңештин 2016-жылга чейин өнүктүрүү стратегиясын», «Жогорку Кеңештин 2021-жылга чейин өнүктүрүү стратегиясын», «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө», «Жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Кыргыз мыйзам долбоорунун демилгечиси жана иштеп чыгуучусу.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары автор тарабынан ишке ашырылган («Мыйзам долбоорлорунун экспертизасы кызматы», «Тексттердин тактыгын аныктоо кызматы», «Илимий-изилдөө борбору») долбоорлордо чагылдырылган. Долбоорлордун негизги максаты парламенттин мыйзам чыгаруу ишин илимий-укуктук жактан камсыз кылуу болгон. Жыйынтыгында Жогорку Кеңешке караштуу «Парламенти жана

демократияны өнүктүрүү борбору» мамлекеттик мекемеси түзүлдү. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган теориялык тыянактары жана сунуштары менен диссертант КМШнын Парламенттер аралык ассамблеясынын комиссияларында, Борбордук Азиядагы жана Европадагы башка парламенттер аралык жыйындарда, ошондой эле ар кандай эл аралык илимий - практикалык жыйын, кереге кеңеш жана илимий семинарларда баяндама жасаган.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору, корутундулары жана натыйжалары ата мекендик жана чет элдик илимий басылмаларда жарыяланган 18 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн беш баптан, он төрт бөлүмдөн, корутунду, практикалык сунуш жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 282 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, илимий жаңылыгы негизделип, ири илимий программалар менен байланышы көрсөтүлөт, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталат, практикалык мааниси көрсөтүлөт, коргоого коюлган жоболор түзүлөт, диссертациянын теориялык, методологиялык негизи аныкталат жана диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы, түзүмү жана көлөмү жөнүндө маалымат берилет.

Үч баптан турган *«Парламентаризм институтунун жалпы мүнөздөмөсү»* деп аталган биринчи бөлүм парламентаризм институтунун өнүгүү проблемаларын чагылдырган негизги булактарды бөлүп көрсөтүүгө арналган. Маселени изилдөөнүн негизги багыттары жана маанилүү мүнөздөмөлөрү аныкталган.

Биринчи бөлүктүн «Парламентаризм жөнүндө түшүнүк, анын маңызы жана укуктук табияты» деген биринчи бөлүмүндө орто кылымдардагы, жаңы доордогу жана азыркы учурдагы чет элдик жана орус илимий адабияттарында камтылган «парламентаризм» категориясына так талдоо берилген.

Парламентаризмдин теориялык ыкмасынын негиздерин иштеп чыгууга ата мекендик окумуштуулар Арабаев А.А., Арабаев Ч.И., Бейшембиев Э.Ж. Бокоев Ж.А., Борубашов Б.И., Ганиева Т.И., Курманов З.К., Курманов И.З., Мурзабекова Ж.Т., Мырзалимов Р.М., Ниязова А.Н., Розахунова Н.Р., Токтобаев Б.Т., Торогельдиева Б.М., Укушев М.К., Чикеева З.Ч. ж.б. салым кошушкан. Бул теориялык проблемага Алексеев А.А., Баглай М.В., Баренбойм П.Д., Бирюков Н.И., Дайси А., Левин И.Д., Могунова М.А., Муравский В.А., Обухов С.П., Сергеев В.Н., Топорнин Б.Н., Усанов В.Е., Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е., Чичерин, Б.Н. Шульженко сыяктуу мамлекет жана укук теориясынын проблемаларын изилдеген көрүнүктүү окумуштуулар өз эмгектерин арнашкан.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык базасын ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын атап айтканда Н.Н.Аверьянов, З. Ш. Бейшеналиев, Е. В.Бердников, Г. Ю. Диваев, И.В. Золотухин, Т.А., Зубарева А.С., Имангалиева, Т.И., Карыбаева, А.С., Камбаров Ч.С., Ковряков Е.В., Колсариева Н.Ш., Колюшин Е.И., Корнилаева А.А., Котляровский С.А., Курманов И.З., Курманов З.К., Кучуков М.М., Лексин И.В., Лившиц Р.З., Мишин А.А., Мукамбаева Г.А., Найманбаев А.Б., Николаев Е.А., Обухов С.П., Петухова Н.В., Пискунова Е.А., Савельев Е.М., Стрыгина И.А., Торогельдиева Б.М., Тотубаев А.Т., Тультеев И.Т., Тынымсеитов С.М., Чиналиев У.К., Шеховцов В.А., О.В. Яценко эмгектери түздү.

Парламентаризм институтунун мааниси менен негизги максаттын аныктоо үчүн түрдүү теориялар, концепциялар пайда болгон. Бирок ар бир көз караш парламентаризмдин аныктамасы менен мүнөздөлгөн. Бүгүнкү күндө илим бир катар көз караштар менен күрөшүү улантылууда. Ошол эле учурда каралып жаткан институт мамлекеттик башкаруунун негизинде экенин белгилей кетүү керек. Парламентаризм институту укук жана мамлекет теориясынын алкагында методологиялык жактан маанилүү категория катары колдонулуп, кээде теориялык изилдөөлөрдүн сыртында калат. Парламентаризм түшүнүгү мамлекеттин жана укуктун жалпы теориясынын айрым аныктамалары аркылуу аныкталат жана «мамлекеттик режим», «башкаруу формасы», «коомдун саясий система» сыяктуу айкалыштар колдонулат. Ошол эле учурда укук теориясынын чегинен чыккан, анын категориялары жана терминологиясы менен байланышпаган башка аныктамалар да бар экенин белгилөөгө болот. Ал аныктамалардын мааниси жогорудагы айкалыштар менен бирдей бойдон калууда. Аларга «коомдук-саясий түзүлүш», «мамлекеттик бийликти уюштуруу», «коомго мамлекеттик жетекчилик» сыяктуу конструкциялар кирет.

Парламентаризм жөнүндөгү советтик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн түшүнүгү XX кылымдын башындагы теориялык иштеп чыгуулар менен айырмаланбайт. Парламентаризмди башкаруу формаларына же саясий режимдин түрүнө киргизишет. Азыркы укук теориясы аларды эске алуу менен парламентаризмдин маанилүү негиздерин табууга аракет кылат.

Парламентаризмге байланыштуу ой-пикирлер тизмеги мамлекеттик бийликти уюштуруу жана ишке ашыруу боюнча идеялардын жана концепциялардын ар түрдүүлүгүнүн натыйжасында калыптанган. Парламентаризмдин негизи катары колдонулган авторлордун бардык аныктамаларын классификациялоого болот. Биринчи топту башкаруу формасы катары каралып жаткан институттун аныктамаларынын жыйындысы түзөт. Экинчи топ аны саясий-укуктук режим катары карайт. Үчүнчү топко парламентаризм саясий мүнөздөгү система катары каралган аныктамалар кирет. Акырында, аныктаманын төртүнчү тобу аны идея катары карайт.

Парламентаризмди ар кандай мүнөздөөгө болот. Бирок мамлекеттик бийликти уюштурууга, аны ишке ашыруу ыкмалары, саясий мейкиндикти моделдөөгө да тиешелүү компоненттер бириктирилген. Дал ушул жагдай парламентаризмдин маанилүү касиеттерин аныктоодо негизги кыйынчылыктардын бири болуп саналат.

Биринчи баптын «Парламент институту бийликти бөлүштүрүү концепциясынын алкагында» деген экинчи бөлүмүндө бийликти бөлүштүрүүнүн классикалык моделин түзгөн илимий булактар, бул системадагы парламенттин ролу, орду боюнча көз караштар каралат.

Парламентаризмди толук иликтөө үчүн бийликти бөлүштүрүү принцибинин таасирин, анда парламенттин ролу кандай аныкталарын, ал жалпы парламентаризм үчүн канчалык негиздүү экенин так аныктоо керек. Бул милдеттерди чечүүдө мамлекеттик бийлик институттарынын динамикасында жана статистикасында жаңы горизонт ачылат, анын чегинде парламентаризмдин болушунун зарыл шарты катары парламенттин болушунун өзү эле көйгөй жаратат. Башкача айтканда, мамлекетте парламентаризмдин бар экендигин ырастоо үчүн парламенттин болушу жетиштүү негиз болуп саналабы деген суроо туулат.

Коюлган проблемаларды чечүүнүн бир жолу, балким, тарыхый перспективада бийликти бөлүштүрүү принцибинин жеке көрүнүштөрүн пайда кылат. Бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук анализи парламентаризмди талдоодо пайда болгон маселелерди кыйла тактоого жөндөмдүү деген ойду жаратат.

Бийликти бөлүштүрүү принцибин агартуу доорунун мыкты акылмандары иштеп чыккан баалуулуктарды кабыл алуу катары кабылданат. Дал ушул доордо аткаруу, мыйзам чыгаруу бийликтеринин, алардын сот системасы менен бирдикте өз ара тең салмактуу мамилелерин түзүү аркылуу мамлекеттик бийликти узурпациялоого бөгөт коюлган түшүнүктөр жаралган. Бирок мындай абал дайыма эле мамлекеттик түзүлүшкө мүнөздүү болгон эмес.

Үчүнчү баптын «Мамлекеттик бийлик менен коомдун диалогунда парламенттин болушунун контексттик алкагы» деген биринчи бөлүмүндө парламентаризм мыйзам чыгаруу бийлиги мамлекеттин механизмдинде үстөмдүк абалды ээлейт деп болжолдойт. Парламентаризм формалдык жактан парламенттик органдын болушу менен ишке ашат. Укуктук системада парламент саясий талкуу аркылуу мамлекеттин эрки калыптануучу аянтча катары иштейт. Мамлекеттик эрк коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган мыйзамдарда чагылдырылат. Өз кезегинде жарандардын укуктук аң-сезиминин деңгээли бардык коомдук катмарлардын керектөөлөрүнүн мыйзамда толук чагылдырылышына, укуктук ченемдерде көрсөтүлгөн инсандын кызыкчылыктарын коргоо даражасына жараша болот. Укук бийлиги – укуктук нигилизмден мыйзамды чындап урматтоого чейин коом тарабынан кабыл алынышы бул

өзгөрмөлөрдөн көз каранды. Бул процесстин этаптары мыйзам ченемдеринде көрсөтүлгөн мамлекеттик эркти түзүүчүдөн келип чыккан.

Мамлекеттик бийлик органдарынын арасындагы парламенттин үстөмдүгү жөнүндөгү суроо бул жагдайдын себептерин түшүнүү зарылчылыгын камтыйт. Бирок бул институттун изилдөөчүлөрү ага жооп берүүдөн качышат. Бул маселе боюнча юридикалык адабияттарда парламентке мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктары берилген деген бир гана аргумент келтирилген. Анткени мыйзамдар жогорку юридикалык күчкө ээ болгон жалпыга милдеттүү нормалар түрүндө мамлекеттин таризделген эркин камтыйт. Бул нормалар мамлекет үчүн коомдук жана жеке мүнөздөгү эң маанилүү коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган. Ошондой эле мыйзам чыгаруу атрибутивдик түрдө парламентке таандык мыйзам чыгаруу функциясын камтыйт. Парламенттин башка мамлекеттик органдарга караганда артыкчылыктуулугун ушул функция аркылуу гана түшүндүрүү тажрыйбасыздык болмок. Парламентаризмдин маңызын аныктоо үчүн анын тышкы формасы эмес, негизи маанилүү. Акыркысы мамлекеттик бийликтин иштешинин негизин түзгөн элдик өкүлчүлүк эсептелет.

«Парламентаризм институтун изилдөөнүн методологиялык негиздери» деген экинчи бөлүм изилдөө ыкмаларынын сыпаттамасына арналган.

Диссертациянын изилдөө объектиси. Диссертациялык изилдөөнүн объектиси мамлекеттик башкарууну институтташтыруунун формасы катары парламентаризмдин калыптанышы жана өнүгүшү менен байланышкан коомдук мамилелер болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн предмети: коомдук-саясий феномен катары парламентаризмдин өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү; парламенттин статусун жөнгө салуучу ата мекендик жана чет өлкөлүк мыйзамдардын ченемдик жана ченемдик эмес актылары; илимий иштеп чыгуулар; социологиялык изилдөөлөрдүн натыйжалары эсептелет.

Экинчи баптын «Парламентаризм институтун изилдөөнүн объектиси, предмети жана методологиясы» деген биринчи бөлүгүн парламентаризм институтун изилдөөнүн методологиялык негизин таанып билүүнүн ар кандай методдору, логикалык 16 ыкма жана каражаттардын төмөнкү системасы түзөт [77, с. 35] Алар: 1) айрым укуктук көрүнүштөрдү таануунун философиялык, дүйнө таанымдык методдору; 2) изилдөөнүн жалпы илимий методдору жана ыкмалары: конкреттүү тарыхый, салыштырма, социологиялык, системалык; 3) юридикалык илимге гана мүнөздүү жеке укук ыкмалар – формалдуу укуктук, укуктук моделдөө ыкмасы ж.б. Ата мекендик парламентаризм институтунун пайда болушу, өнүгүшү жөнүндөгү маселелерде диалектиканын мыйзамдары колдонулат. Алсак, элдин эркин билдирүүнүн азыркы формалары терең тарыхый тамырларга ээ. Буга чейинки топтолгон тажрыйба, баалуулуктардын негизги багыттары улантылып, архаикалык прототиптер – курултай жана

жыйындарга кайрылат. Ата мекендик парламент элдик жыйындардан мамлекеттик бийликтин толук кандуу өкүлчүлүктүү органына чейинки узак жолду басып өтүп, өлкөнүн саясий турмушун активдештирип, жаңы саясий күчтөрдүн калыптанышына негиз салды. Мамлекеттик башкаруу системасында парламентаризмдин маанисин, ролун тереңирээк түшүнүү процесси герменевтикалык ыкмасыз эч мүмкүн эмес, ал текст, символ, белги, сезим ж. башкаларды чечмелөө аркылуу объективдүү чындыкты түшүнүүнү жеңилдетет. Бул баарлашуу жана адамдын дүйнөнү өздөштүрүүсү, анын ичинде өзү менен гана эмес, айланадагы адамдар менен да өз ара аракеттенүү процесси үчүн бекем пайдубалды уюштуруунун универсалдуу жолу болуп саналат. Герменевтикалык методдун баалуулугу «герменевтикалык чөйрөнү» милдеттүү түрдө калыптандырууда, т. а. түшүндүрүүчү өзүнүн чечмелөө объектисине турмуштук катышта экендигин баса белгилеп кетүү маанилүү. [80, с. 60]. Азыркы парламентаризм институтун алсак, герменевтикалык ыкма укуктук чечмелөө процессинде мыйзам чыгаруучунун эркин аныктоо, укуктук ченемдин маанисин, негизги максатын, социалдык багытын түшүндүрүү максатында ченемдик укуктук актыларды көбүрөөк колдонот. Мыйзам чыгаруу процессинде укуктук герменевтика ыкмасы, көпчүлүк авторлор белгилегендей, «такталган укуктук билимди, укуктук маданиятты жана укуктук аң-сезимди» айкалыштырган укуктук терминдерди жана түшүнүктөрдү чечмелөө искусствосу болуп эсептелет [81]. Изилдөөнүн жалпы илимий методдору изилденип жаткан укуктук көрүнүштөрдүн өнүгүүсүнүн, иштешинин айрым мыйзам ченемдүүлүктөрү жөнүндө конкреттүү билим алууга мүмкүндүк берди. Аларга: конкреттүү тарыхый, салыштырмалуу укуктук, формалдуу логикалык, социологиялык, системалык жана статистикалык методдор кирет. Конкреттүү тарыхый ыкма парламентаризмдин илимдеги аныктамаларын кылдат талдоого мүмкүндүк берди. Бул ыкма парламент: мамлекеттеги башкаруунун белгилүү бир формасы; ишеним көрсөтпөө добушун билдирүүгө 17 өзгөчө укук берилген институт; мыйзам чыгаруу, аткаруу бийлик бутактарынын консолидациясы жана макулдашуусу менен мүнөздөлгөн башкаруу формаларынын бири; жетектөөчү функция парламентке таандык болгон башкаруу системасы, анын натыйжасында ага жогорку көзөмөл жана мыйзам чыгаруу органынын статусу берилген; мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдарынын мамилелери көрсөтүлгөн мамлекеттик бийликтин өзгөчө уюштурулушу; парламентаризм институтун мамлекеттик бийликти уюштуруунун формалдуу жагына алып барган, мамлекеттин мүнөздөмөсү гана; эл өкүлдөрүнөн турган жана мыйзам чыгаруу бийлиги менен катар аткаруу ыйгарым укуктарын түздөн-түз жүзөгө ашыруучу орган; өзгөчө мамлекеттик система, анын жардамы менен коомдо башкаруу жүзөгө ашырылат; саясий режимдин түрлөрү; мыйзам чыгаруу жана аткаруу функциялары так чектелген, юридикалык үстөмдүк парламентке таандык башкаруу системасы экенин көрсөттү. Тарыхый метод Кыргызстандагы

парламентаризмдин уруулук түзүлүштөн азыркы учурга чейинки өнүгүү эволюциясын да изилдөөгө мүмкүндүк берди. Кыргызстандагы азыркы парламентаризмдин прототиби элдик жыйындар - курултай, аксакалдар кеңеши ж. б. болгондугу аныкталды. Бул институттар, чындыгында, ак сөөктөрдүн өкүлдөрү болгондуктан, добуш берүү аркылуу стратегиялык чечимдерди кабыл алышкан. Бул метод аркылуу Кыргызстан Россия империясынын курамында турган мезгилде парламентаризмдин калыптануу процесси изилденген. Изилденген булактарга караганда башкаруу системасы волосттук деңгээлдеги жергиликтүү жамаат менен падышалык башкаруу системасынын ортосундагы байланыштыруучу звенонун бири болгон. Конкреттүү тарыхый метод совет мезгилинде парламентаризмдин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө мүмкүндүк берди, мында Советтер элдин өкүлчүлүктүү органы катары мыйзам чыгаруу жана аткаруу органынын функцияларын аткарышкан. Советтик мыйзамдарды талдоо мыйзам чыгаруучу органдар формалдуу түрдө иштеп жаткан органдар экендигин, ал эми алардын жоболору Коммунисттик партиянын чечимдери менен алмаштырылганын көрсөттү. СССРдин курамындагы союздук республикалар өзүнүн улуттук эгемендигин алуусунун натыйжасында мамлекеттик бийлик органдарынын түзүмүндөгү өзгөрүүлөрдү аныктоого жана талдоого, ошондой эле расмий доктрина катары бийликти бөлүштүрүү принцибин таанууга мүмкүндүк берди. Эгемендүү Кыргызстандын тарыхында «легендарлуу парламент» деп аталган он экинчи чакырылыштагы Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши биринчи демократиялык шайлоонун натыйжасында ата мекендик укуктук базанын негизинде рыноктук мамилелердин шартында түзүлгөнү аныкталды. Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздеринин калыптануу жана өнүгүү тарыхы, улуттук мыйзамдардын өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү жана тенденциялары, ошондой эле анын калыптанышына жана андан ары өнүгүшүнө таасир тийгизген тарыхый 18 фактор изилденди. Салыштырмалуу метод аркылуу ар кыл доорлордун укуктук жазма эстеликтери изилденет; ал белгилүү бир тарыхый мезгилдеги предметтерди жана көрүнүштөрдү изилдөөдө колдонулат. Бул ыкма менен парламентаризм татаал, көп кырдуу саясий-укуктук жана маданий-этикалык түзүлүш экени аныкталды. XX кылымдын башындагы укуктук доктриналарды жана азыркы ыкмаларды салыштыруу парламентаризмдин аныктамаларынын белгилүү бир окшоштугун көрсөттү, анткени алар парламентаризмдин маңызын, маанисин жана социалдык багытын аныктоо зарылдыгы менен шартталган. Салыштырма методу Кыргызстандагы парламентаризмдин тарыхын изилдөөдө, бул институттун калыптанышынын, өнүгүшүнүн негизги өбөлгөлөрүн талдоодо колдонулган. Европа өлкөлөрүндө жана Кыргызстанда парламентаризмдин пайда болуу тарыхын салыштыруу улуттук парламенттин калыптанышынын, өнүгүшүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Социологиялык метод мамлекеттик-укуктук

көрүнүштөрдү изилдөөдө кеңири колдонулат. Коомдун саясий-укуктук турмушун изилдөөдө социологиялык ыкмаларды жана усулдарды колдонуунун максатка ылайыктуулугу жана натыйжалуулугу бир катар факторлор менен аныкталат. Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, социологиялык методдордун баалуулугу, колдонмо мааниси мамлекет жана коом тарабынан айрым маселелерди чечүү зарылчылыгында турат, аларга төмөнкүлөр кирет [82, с 60.]; 1) укук чыгаруу, укук иштеп чыгуу ишинин сапатын жогорулатуу; 2) укуктук чечмелөө ишин оптималдаштыруу; 3) укуктук аң-сезимдин жана укуктук маданияттын деңгээлин жогорулатуу. Кыргызстанда парламентаризмдин калыптаныш маселесин изилдөө контекстинде Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруу ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу маселелерин изилдөөдө социологиялык метод колдонулган. Парламенттин мыйзам чыгаруу функцияларынын натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча диссертациялык иштин авторунун сунуштары изилдөөнүн жыйынтыктары болуп саналат. Бул ыкма КРдын башка мамлекеттик органдарынын укук чыгаруу функцияларын изилдөөдө колдонулган. Анда аткаруу бийлик органдарынын ишинин натыйжалуулугунун деңгээли, алардын мыйзам чыгаруу жана сот органдары менен өз ара аракети аныкталды. 19 социологиялык изилдөө мамлекет жана укук теориясынын негизги маселелерин, тактап айтканда, парламентаризмдин жаңы (автордук) аныктамасын иштеп чыгууга көмөк көрсөттү. Социологиялык метод аркылуу Кыргызстандын укуктук системасы, анын айрым элементтери конституциялык реформалардын ар кандай этаптарында изилденди. Формалдуу логикалык метод изилденип жаткан предмет жөнүндө түшүнүктөрдү конкреттүү тарыхый фактылар, окуялар жана процесстер менен талдап, салыштырууга мүмкүндүк берет. Ошентип, бул ыкманы колдонуу менен парламентаризмдин мааниси, маңызы, негизги максаты тууралуу ар кандай теориялар, концепциялар талдоого алынып, объективдүү баа берилди. «Парламентаризм» түшүнүгүн аныктоодо илимий көз караштарды салыштыруу, сын-пикирлерди кайра карап чыгуу (мисалы, советтик концепция) парламент конкреттүү тарыхый факторлор менен шартталган татаал, көп кырдуу саясий түзүлүш деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди. Мына ушуга байланыштуу логикалык тыянак: парламент башкаруунун белгилүү бир формасын билдирет; саясий укуктук режимдин бир түрү; бул саясий мүнөздөгү система жана идея. Формалдуу логикалык метод парламентаризм жөнүндө илимий көз караштардын ар түрдүүлүгүнүн гносеологиялык, саясий, социалдык-экономикалык, ошондой эле идеологиялык себептери бар экенин көрсөттү. Жеке укук методдорго: формалдуу укуктук, укуктук моделдөө ыкмасы кирет. Формалдуу укуктук метод мамлекеттик укуктук институттардын укуктук табиятын изилдөөдө, аларды уюштуруунун, ишмердүүлүгүнүн ченемдик укуктук базасын талдоодо колдонулат. Мындан тышкары, аталган метод жалпысынан укук жана укук ченемдеринин ички түзүлүшүн изилдөөгө, укук булактарын, ченемдик материалдарды системалаштырууну

жана методдорду, ошондой эле юридикалык техника эрежелерин талдоого мүмкүндүк берет [83, с. 15]. Иште формалдуу юридикалык ыкма 1993-жылдан баштап азыркы учурга чейин КР парламентинин укуктук статусун жөнгө салуучу ченемдик-укуктук актылардын комплексин талдоого мүмкүндүк берди. Конституциянын жана башка ченемдик актылардын редакцияларын талдоо конституциялык мыйзамдарды реформалоо менен шартталган. Кыргызстанда парламентаризмди өнүктүрүүнүн негизги этаптарын аныктоого мүмкүндүк берди. Формалдуу укуктук метод КРдын Конституциясынын ар кандай редакцияларын системалаштырууга жана классификациялоого өбөлгө түздү, анын натыйжасында Жогорку Кеңештин статусун жөнгө салуучу конституциялык мыйзамдарды өнүктүрүүнүн негизги тенденциялары аныкталды. Укуктун башка булактары, тактап айтканда, Жогорку Кеңешти уюштурууну жана ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу мыйзамдар, ченемдик укуктук актылар изилденип, талдоого алынды. Каралган укук булактарынын ичинен Жогорку Кеңеш, мамлекеттик бийликтин башка органдары тарабынан кабыл алынган актыларды көрсөтүү зарыл. 20 укуктук моделдөө ыкмасынын мааниси ар кандай мамлекеттик жана укуктук көрүнүштөрдүн ортосундагы белгилүү окшоштуктарды белгилөө болуп саналат. Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, юриспруденцияда моделдерди колдонуу реалдуулукту түшүнүү жана жаңы билимдерди жогорулатуу үчүн маанилүү методологиялык куралдардын бири болуп саналат [84, с. 64]. Азыркы учурда КР мамлекеттик түзүлүшүнүн актуалдуу маселелеринин бири парламенттин натыйжалуу укуктук моделин түзүү болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу иште укуктук моделдөө методу парламенттин саясий-укуктук табиятын изилдөөгө жана түшүнүүгө, анын заманбап теориялык-укуктук моделин түзүүгө мүмкүндүк берет. Парламенттин ата мекендик укуктук моделин иштеп чыгууга диссертациянын автору тарабынан КРдын Жогорку Кеңешинин мыйзам чыгаруу жана көзөмөлдөө функцияларын илимий-укуктук жактан камсыз кылуу боюнча бир катар сунуштарды иштеп чыгууга (Мыйзам долбоорлоо институтун түзүү, КР Жогорку Кеңешинин алдында мыйзам чыгаруу борборун жана келечектүү иштеп чыгуулар борборун түзүү, мыйзам чыгаруу техникасы боюнча жаңы нускаманы иштеп чыгуу) көмөк көрсөтөт.

Экинчи баптын «Парламентаризмдин аксиологиясын изилдөөнүн маданий-тарыхый методу» аттуу экинчи бөлүмүндө маданий-тарыхый метод аркылуу парламентаризм институтун изилдөөнүн аксиологиялык ракурсунун мааниси негизделет.

Тарыхтын жана маданияттын контекстинде бул институтту толук түшүнүү үчүн парламентаризмдин өнүгүүсүн, баалуулукка негизделген мамиленин призмасы аркылуу талдоо кызыгууну жаратат. Автордун пикири боюнча, парламентаризм түшүнүгүн ар кандай доорлордо өзгөрүүсү жана жаңы доордун укуктук феномени жөнүндө философиялык көз караштарды

изилдөө зарыл. Парламентаризм идеяларынын өнүгүшүнө негиз болгон философиядагы либералдык концепцияны кароо өтө маанилүү.

Классикалык либерализм парламентаризм идеясынын негизин түзгөн эркиндик, адилеттүүлүк, теңдик, тынчтык сыяктуу негизги либералдык баалуулуктарды калыптандырган. Либерализм өзүнүн пайдубалын утилитаризм концепциясынын негизинде курган, ал өз кезегинде саясаттын этикалык жана баалуулук багыттарын көрсөтүүгө аракет кылган. Либерализм теориясына чоң салым кошкон Дж. Локк бул ыкманын идеяларын бириктирип, ал кийинчерээк англиялык парламентаризмдин идеологиялык булактарына айланган. Консервативтик либерализм жалпасынан парламентаризмдин заманбап түшүнүгүнө, парламенттик маданиятка олуттуу таасирин тийгизген.

Азыркы либерализм парламентаризмдин баалуулугун рационализм жана акыл-эс аркылуу негиздейт. Мында ал (азыркы либерализм) ар кандай агымдар менен көрсөтүлөт. Ошентип, жеке автономия теориясы инсандын өзүн өзү ырастоосун, өнүктүрүүсүн негизги баалуулуктар катары алдыга коёт, моралдык жактан негиздөө, моралдык чечимдерди кабыл алуу теориясы бул категорияларды акыл-эстин жана жалпы бакыттын моралы менен максат катары байланыштырат, мамлекеттик утилитаризм теориясы мамлекеттик ишмерлердин өз ыйгарым укуктарын ишке ашыруу үчүн негиздерди аныктайт.

«Либерализмди жана адам укуктары концепциясын ишке ашыруу практикасында парламентаризмдин методологиялык маселелерин чечүү» деген үчүнчү бөлүмүндө «парламентаризм» категориясы боюнча изилдөө методологиясын аныктоодо толеранттуулуктун жана мыйзамдуулуктун чектери жөнүндө суроолорду коюу менен бир катар аксиологиялык дилеммалар (маселелер) жана коллизиялар (карама-каршылыктар) аныкталган.

Парламентаризмдин дилеммалары адам укуктары концепциясынын контекстинде каралат, анткени адам укуктары жөнүндө жоболорду камтыган «Адам укуктарынын жалпы декларациясы» документи либерализмдин принциптерин камтыган негизги ченемдик документ болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу ченемдик аспектилерди карап чыгып, адам укуктарынын концепциясынын этикалык мазмунуна көңүл буруу жана декларациясынын негизги дилеммаларын бөлүп көрсөтүү менен парламентаризмдин дилеммаларына талдоо жүргүзүү максатка ылайыктуу.

Адам укуктарынын улуттук декларацияларын маданий-тарыхый жактан талдоонун негизинде парламентаризм дилеммаларынын пайда болушунун негизги себептери келтирилген. Алар анын утилитаристтик саясий моралы менен а) жогорку максат мамлекеттин жалпы жыргалчылыгы болуп саналат; б) көпчүлүк аракеттердин негизи жалпы жыргалчылык; в) институттук этика жеке адамга үстөмдүк кылат; г) саясат жеке этикадан тышкары өзүнүн моралдык ордун алат сыяктуу либерализмдин философиялык жана маданий өзгөчөлүктөрү камтылган.

«КРдагы парламентаризмдин укуктук моделинин генезиси жана эволюциясы» деп аталган үчүнчү бөлүм КРда парламентаризмдин келип чыгышын изилдөөгө, ар кандай тарыхый мезгилдерде анын өнүгүшүнө, аталган институттун белгилерин аныктоого, ошондой эле парламентаризмди ченемдик жөнгө салуунун эволюциясын жана аны ишке ашыруу практикасын талдоо өзгөчөлүгүнө арналат.

Үчүнчү баптын «КРда парламентаризмдин пайда болушунун тарыхый өбөлгөлөрү» деген биринчи бөлүмүндө парламентаризмдин башаты уруулук түзүлүштүн жашап өткөн дооруна таандык экендиги белгиленет.

Алсак, Б.М. Торогельдиеванын пикири боюнча «кыргыз этникалык тобунун саясий практикасында стратегиялык маселелер кабыл алынган курултай (өкүлчүлүктүү демократия катары) сыяктуу демократиялык институттардын болушу; жыйындар (жергиликтүү жамаат - уруу, уруктун өкүлдөрү - тике добуш берүү жолу менен чечим кабыл алган чогулуш); бардык каган, хан, бийлердин алдында иштеп, чечимдерди кабыл алууга катышкан, кыргыздын демократиялык баалуулуктарга берилгендигин тастыктаган аксакалдар кеңештери элдин маданиятында изсиз жок болуп кете алган жок». [Торогельдиева Б. М. Кыргызстанда парламентаризмдин калыптанышы: реалдуулуктар жана карама-каршылыктар // Аймактарды өнүктүрүү. 2018. № 2 (12). – 22-б.]. Уруулук түзүлүш мезгилиндеги Кыргызстандын мамлекеттик түзүлүшүн изилдөө парламентаризм институт катары Кыргызстанга таандык экенин ырасталып, Россия империясына же Совет мамлекетине кошулуу сыяктуу кийинки тарыхый окуялардын жүрүшүндө англис парламентаризминин кабыл алынган институту катары киргизилген эмес. Парламентаризмдин бир гана белгиси бар экендигин, т.а, өкүлчүлүктүү органдын курултай, жыйын ж. б. түрүндө иштешин белгилей кетүү керек. Бул органдар мамлекет жана уруу үчүн эң маанилүү маселелерди чечкен, алгачкы этапта алар монархтын тагдырын да чече алышкан. Убакыттын өтүшү менен алар ак сөөктөрдүн гана жыйынын чагылдырып, мамлекеттин жашоосунда чечимдерди кабыл алуудагы мурдагы таасирин жоготушкан.

Россия империясынын курамына киргенден кийин Кыргызстанда парламентаризм белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бирок падышалык администрация борбордук, жалпы элдик курултай, жыйындарды өкүлчүлүк демократияны билдирген форма катары сактап калганы тууралуу так маалымат жок. Ошол этапта жергиликтүү бийликтин өкүлчүлүгү жер-жерлерде империялык органдар менен катарлаш жергиликтүү өз алдынча башкаруунун деңгээлине жеткенин ишенимдүү ырастоого болот. «Кыргызстандын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары эки деңгээлден турган: көчмөндөр үчүн – айылдык, волосттук жана чукул съезддер; отурукташкан калктын арасында - айылдык жыйындар жана жеке чогулуштар» [Борубашов Б.И. Кыргыз Республикасынын мамлекет жана укук тарыхы: окуу куралы. Т. 1. Байыркы доордон XX кылымдын башына

чейин. – Б., 2015. – 25-б.]. Ал кездеги өкүлчүлүк органдар волосттук жана айылдык курултайлар болуп, өз аймагынын деңгээлинде маанилүү маселелерди чечип, волосттук же айыл менен жергиликтүү падышалык администрациянын ортосунда «көпүрө» кызматын аткарган.

Азыркы Кыргызстандын аймагы ошол мезгилде падышалык Россиянын колониясы болгондуктан, империянын тарыхы да – биздин мамлекеттин тарыхы. Бул контекстте Россия империясында парламентаризмдин өнүгүшү каралып, өзгөчө биринчи парламентте – падышалык мамлекеттин мамлекеттик думасында империянын колониясынын өкүлү катары кыргыздардын өкүлү болгон. Бирок чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган колония өкүлдөрү Россия империясынын парламентинин ишинде олуттуу роль ойногон эмес.

Совет бийлигинин калыптануу мезгилиндеги өкүлчүлүктүү орган катары парламенттин прототиби 1917-жылдын 20-сентябрынан 25-октябрына чейин салыштырмалуу кыска мөөнөттө иштеген Убактылуу Кеңеш болгон. Кеңештин курамына земствонун жана шаардык өзүн өзү башкаруунун, Кеңештердин Борбордук аткаруу комитетинин, кооперативдердин өкүлдөрү кирген. «Аны толук кандуу парламент деп эсептөөгө болбойт – бул Убактылуу Өкмөттүн алдындагы кеңешүү органы гана, анын милдети биринчи кезекте өкмөт Кеңештин корутундусун алгысы келген мыйзам сунуштарын, ошондой эле кийинчерээк Убактылуу Өкмөттүн бекитүүсүнө берилиши керек болгон өзүнүн мыйзам сунуштарын талкуулоо болгон» [Шульженко Ю.Л. Совет мезгилиндеги парламентаризм проблемаларын изилдөө // Россия илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун эмгектери. 2017. №2 (60). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-problem-parlamentarizma-v-sovetskiy-period> (кайрылган күн: 08.01.2022)]. Кеңештин ишмердүүлүгү парламенттин айрым элементтери менен мүнөздөлгөн: үзгүлтүксүздүк, жыйындардын ачыктыгы; фракциялардын жана комиссиялардын болушу; Кеңештин мүчөлөрүнүн кол тийбестиги, алардын Кеңеште иштегендиги үчүн эмгек акысын алуу [Земство иши. 1917. № 23-24. 480-б.]. Көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөр бул органды «парламентке чейинки» деп атоого мүмкүндүк берет.

Бирок Совет бийлигинин түптөлүшү кийинки жылдары парламентаризмден баш тартуу курсу менен мүнөздөлгөн. Биринчиден, парламентаризмдин негизги белгилеринин бири болгон бийликти бөлүштүрүүнүн максатка ылайыктуулугу четке кагылган. Ошол эле учурда элдик өкүлчүлүк сыяктуу өзгөчөлүк сакталып калган.

Кеңештер мыйзам чыгаруу жана аткаруу функцияларды аткарышкан. Ошентип, бир органга ал чыгарган ченемдик актыларды аткаруу менен мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктарынын биримдиги топтолгон.

Мында аткаруу функциясы өзүнчө жана аткаруу органдары тарабынан жүзөгө ашырылган. Мындай «биримдик» табигый түрдө аткаруу бийлиги менен Коммунисттик партия гипертрофияланган формаларга ээ

болуп, өлкөдөгү жогорку бийликтин көрүнүшү болушуна алып келген. Мыйзам чыгаруучу органдар формалдуу түрдө иштеп жаткан органдар болуп, алардын нормативдик актылары партиянын, анын жетекчилеринин жана органдарынын чечимдери менен алмаштырылган.

Парламенттин абалын өзгөртүү, бийликти бөлүштүрүү принциби идеологияда реванш алган кайра куруу мезгилинде башталган. Мындай өзгөртүүлөрдүн логикалык жактан аяктоосу конституциялык реформалар болгон, атап айтканда, «СССРдин Конституциялык көзөмөл комитетин түзүү жолу менен бийлик бутактарындагы көзөмөл жана тең салмактуулук системасын колдонууну кеңейтүү» *[Кыргыз ССРинин 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституциясы. Электрондук ресурс: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064>].* 1990-жылдын жайынан тартып, бийликти бөлүштүрүү принциби республикалардын мамлекеттик суверенитети жөнүндө ошол кездеги кабыл алынган декларацияларда бекемделген. Ошентип, бул концепция Советтер Союзунун республикалары көз карандысыздыкка ээ болгон мезгилде акыркы жол-жоболоштурууну алган расмий доктрина болгон.

Экинчи баптын «1991-жылдан 1998-жылга чейинки КРдагы парламентаризмдин эволюциясы» деген үчүнчү бөлүмүндө автор Кыргызстандын эгемендүүлүк мезгилиндеги парламентаризмдин калыптанышын, демократиялык принциптерди, алардын негизинде парламентаризмди орнотуунун алгачкы аракеттерин карайт. 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз ССРинин ЖК эгемендүү мамлекеттин түптөлүшүнүн башталышы болуп саналган документти – КРдын мамлекеттин эгемендүүлүгү жөнүндө декларацияны кабыл алган.

Анда анын негизги кепилдиктери: «КРдын Конституциясынын өз аймагында үстөмдүгү, эгемендүү Союздук республикалардын мыйзамдарын ратификациялоо, банк, баа, финансы жана салык системаларын өз алдынча түзүү, ошондой эле өздүк мамлекеттик бюджет; зарыл болгон учурда өзүнүн акча бирдигин киргизүү мүмкүнчүлүгү» келтирилген *[Курманов И. Ааламдашуу дүйнөсүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзам чыгаруу бийлиги: эволюциясы, көйгөйлөрү, келечеги. Бишкек, 2012. - 48-66-б.].* КРдын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө декларация парламентаризмди өнүктүрүүнүн негизин түзүп, бул институттун негизги принциптери көрсөтүлүп, анын андан ары өнүгүү абалы 1993-жылдагы эгемендүү Кыргызстандын Конституциясында жана мамлекеттин башка ченемдик укуктук актыларында чагылдырылган.

1978 - (совет мезгилинин баш мыйзамы) жана 1993-жылдагы (көзкарандысыз мамлекеттин баш мыйзамы) баш мыйзамдардын ченемдерине салыштырмалуу талдоо жүргүзүлүп, анын негизинде төмөндөгүдөй тыянактар чыгарылган: жаңы негизги мыйзамдын кабыл алынышы менен мамлекетте мамлекет башчысынын позициясы бир аз бекемделген, бирок парламент парламентаризмге мүнөздүү, анын ичинде өкмөттү түзүү, ишеним көрсөтпөө жана таркатуу жолу менен анын

келечектеги тагдырын аныктоо боюнча кыйла кеңири негизги ыйгарым укуктарга ээ болгон. Жалпысынан алганда, 1993-жылдагы Конституция нормалары аркылуу парламентаризм идеяларына берилгендикти, башкаруунун парламенттик-президенттик формасын орнотууну көрсөткөн жана негизги ролду парламент ойногонун белгилөөгө болот.

Мамлекеттик бийликти уюштуруудагы кийинки өзгөрүүлөр конституциялык реформалар аркылуу ишке ашып, реформалар КРда парламентаризмди өнүктүрүүнүн этаптары болгону көрсөтүлөт.

1994-жана 1996-жылдардагы конституциялык реформалар жалпы бир мыйзам ченемдүүлүккө ээ болгон: өлкөнүн негизги мыйзамына киргизилген өзгөртүүлөр жана толуктоолор мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын күчөтүүгө жана парламенттин ыйгарым укуктарын кыскартууга багытталган. Негизгиси шайлоо мыйзамдарында оң өзгөрүүлөр өлкөдөгү шайлоо процесстеринин өтүшүнө оң таасирин тийгизген.

Үчүнчү баптын «1998-жылдан 2024-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасындагы парламентаризм» деген үчүнчү бөлүмүндө өлкөдөгү парламентаризмдин өнүгүүсүнүн кийинки этабы каралат.

Бул этап жүргүзүлгөн конституциялык реформаларга байланыштуу Жогорку Кеңешти уюштуруунун жана ишинин конституциялык укуктук негиздерин андан ары өзгөртүү менен өзгөчөлөнөт. Мындай реформа биринчи жолу 1998-жылдын 17-октябрында референдумда кабыл алынган 1998-жылдын 21-октябрындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө» мыйзам менен киргизилген. *[КРдын Президенти А.Акаевдин «Жер тагдыры – эл тагдыры» аттуу элге жана Жогорку Кеңешке кайрылуусу 20 апрель, 1999.- Бишкек, 1999-ж. -17-б.].* Бул 1997-1998-жылдары парламент менен президенттин ортосундагы саясий күрөштүн жыйынтыгы болгон. М.Укушовдун ою боюнча, анда «бийлик ЖКга «катуу кысым» көрсөткөн: укук коргоо органдары тарабынан Мыйзам чыгаруу жыйынынын 3 депутатына жана Эл өкүлдөр жыйынынын 9 депутатына кылмыш иши козголгон. Бирок ЖКнын эки палатасы тең депутаттын кол тийбестигинин конституциялык принцибин жетекчиликке алып, бул депутаттарды кылмыш жоопкерчилигине тартууга республиканын Башкы прокуроруна макулдук берген эмес» *[Слово Кыргызстана. - 1998. – 23-окт].*

1998-жылдагы конституциялык реформа парламенттин палаталарындагы сандык курамын өзгөртүп, депутатты өзүнүн ишмердүүлүгүнө байланыштуу айткан пикири үчүн жоопко тартууга жол бербөө, тигил же бул маселе боюнча парламентте добуш берүүгө жол берилбестик сыяктуу жаңылыктарды киргизген. Бул реформа республикалык бюджетке өзгөртүүлөрдү киргизүү тартибин да өзгөрткөн. Эгерде бул өзгөртүүлөр бюджеттин чыгаша бөлүгүн көбөйтүүгө алып келсе, анда Өкмөттүн макулдугу талап кылынган.

Эки палаталуу парламенттин ченем жаратуу ишинде айрым кемчиликтер болгон. Алардын иш-аракеттинин системасыздыгы, ченемдик-

укуктук базаны инвентаризациялоо жана системалаштыруу боюнча иштердин начардыгы, маанилүү мыйзамдарды иштеп чыгуу боюнча формалдуу аныкталган алгоритмдин жоктугу. Ушул жана башка кемчиликтер 2003-жылы конституциялык реформанын натыйжасында парламенттин бир палаталуу болушуна алып келген. 2003-жылдагы конституциялык реформа мамлекет башчысынын позициясын бекемдеп, Президенттин Жарлыгы менен мыйзамдарга юридикалык күч берилген.

2007-жылы КРдын Баш мыйзамынын жаңы редакциясы кабыл алынган, анда мыйзам чыгаруу органынын позициясын алсыратууга, ошол эле учурда мамлекет башчысынын ролун күчөтүүгө багытталган ченемдер камтылган. Ошентип, Венеция комиссиясы ушул Баш мыйзам боюнча корутундусунда төмөнкүлөрдү белгилеген: «1) Баш мыйзамдын азыркы редакциясынын авторитаризм тенденциясы; 2) мамлекет башчысынын бийликти бөлүштүрүү принцибин бузушу; 3) жарандык коомдун бийлик органдарынын аракеттерине мониторинг жүргүзүү мүмкүн эместиги; 4) аны тынчтык жолу менен өткөрүп берүү механизминин жоктугунан улам мамлекеттик бийликти күч менен алмаштыруу коркунучу» *[Европа Комиссиясынын (Венеция комиссиясы) демократия үчүн Кыргыз Республикасындагы конституциялык кырдаал жөнүндө укук корутундусу 14-15 декабрь, 2007-ж, 73 пленардык жыйыны [Электрон ресурс]. – Кирүү режими: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=C](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=C%20DL-AD(2010)015-rus) DL-AD(2010)015-rus. – экрандагы аталышы].*

1996, 1998, 2003, 2007-жылдары жүргүзүлгөн конституциялык реформалардын натыйжасында президенттик бийликти бекемдөө тенденциясы байкалган. А. С. Карыбаеванын пикири боюнча: «1993-жылдагы Конституцияны бир нече ирет кайра карап чыгуунун натыйжасында өлкөбүз башкаруунун эң туруксуз моделин - президенттик-парламенттик башкарууну алды» *[Карыбаева А.С. Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук өнүгүүсү: XX – XXI кылымдын башталышы. Ю.и.к ... дисс. – М., 2007. – 4-б.]*. «Президенттин туруксуздугу, - дейт ал, «бийликтин кош легитимдүүлүгүндө (президент менен парламент жалпы эл тарабынан шайланат), аткаруу бийлигинин табиятында, президент менен парламенттин ортосундагы мамилелердин чыңалуусунда жана кийинки президенттик мөөнөткө кайра шайлануу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугунда» [129, 4-б.].

2010-жылы КРдын Конституциянын жаңы редакциясы кабыл алынып, негизги мыйзамдын башка редакцияларынан, өзгөчө бийликти бөлүштүрүү принцибин ишке ашырууга байланышкан ченемдер боюнча түп-тамырынан бери айырмаланган. 2010-жылдын 27-июнундагы Конституциянын ченемдерин талдоо КРда башкаруунун парламенттик формасына өтүү, парламентаризмди бекемдөө аракети жасалганын көрсөттү. Венеция комиссиясынын 2010-жылдагы Конституциянын жаңы редакциясы боюнча корутундусуна ылайык, ал толугу менен демократиялык стандарттарга жооп берген. Долбоор жогорку баага татыктуу, анткени ал Борбордук Азияда

биринчи жолу парламенттик башкаруу формасын түзүүнү болжолдойт [КРдын 2010-жылдын 27-июнундагы Баш мыйзамы]. Мыйзам чыгаруу органынын ыйгарым укуктарын кеңейтүү жөнүндө айтууга болот, конституциялык ченемдердин мазмунун талдоо КР анын бардык негизги белгилери менен парламентаризмге эң жакын болгондугун көрсөтөт.

Жергиликтүү кеңештер да жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары катары ченемдик-укуктук камсыздоо аркылуу бюджеттик көзөмөлдү күчөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгонун белгилей кетүү зарыл. 2016-жылдын декабрында кезектеги конституциялык референдумдун жыйынтыгында КРдын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Негизги мыйзамга киргизилген өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду изилдөө парламенттин ыйгарым укуктарын бир эле мезгилде кыскартуу менен премьер-министрдин ыйгарым укуктарын кеңейтүү боюнча мыйзам ченемдүүлүк бар экендигин көрсөтүп турат.

Автор М.М. Кучуковдун пикирине кошулуп, «чындыгында ЖКнын калыптануу жана өнүгүүсүнүн ар бир этабы бийлик бутактарынын ортосунда келип чыккан карама-каршылыктар менен байланышып, бийликти тигил же бул бутактын пайдасына бөлүштүрүү аркылуу кризистен чыгуунун натыйжасы болуп калды» деген оюн айткан [Кыргыз ССРинин 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституциясы. Электрондук ресурс: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064>].

2020-жылдын октябрь окуясынан кийин 2021-жылдын январында мамлекеттик башкаруу формасы боюнча референдум өтүп, 2021-жылдын 5-майында президенттик башкаруу системасын орнотууга багытталган жаңы Конституцияга кол коюлган, анда ЖКнын ролу жана ыйгарым укуктары кыйла кыскартылып, ЖКнын депутаттары кайра чакыртылып алуу мүмкүндүгү, Өкмөт Министрлер Кабинетине өзгөртүлүп, мүчөлөрүнүн КРдын ЖКсына отчеттуулугу алынып салынып, алар Президенттин алдында гана отчет бере тургандыгы белгиленген.

«Мыйзам чыгаруу иши Кыргыз республикасынын Жогорку Кеңешинин негизги функциясы катары» деген төртүнчү бап эки бөлүмдөн турат.

Төртүнчү баптын «КРдын Жогорку Кеңешинин мыйзам чыгаруу процессинин укук чыгаруу ишинин жалпы мааниси» деген биринчи бөлүмүндө теориялык жактан «мыйзам чыгаруу ишин мамлекеттик органдардын мыйзам долбоорлорун иштеп чыгуу жана кароо, мыйзамдарды кабыл алуу жана жарыялоо боюнча иш-аракеттеринин алгоритминин системасы катары белгилөө адатка айланганы белгиленген. Мында бийлик органдары жана ага катышкан адамдар мыйзам чыгаруу процессинин субъекттери катары кабыл алынат» [Савельева Е.М. Россияда федералдык деңгээлде мыйзам чыгаруу ишин өркүндөтүү маселелери // Мамлекет жана укук.-2001.-№9. – 5-б.].

Жалпысынан, Е.В. Пискунованын пикири боюнча, учурда изилдөөчүлөр мыйзам чыгаруу процессин мыйзамдарды иштеп чыгууда

жана кабыл алууда таанып билүү жана чыгармачылык компонентке негизделген комплекстүү татаал иш катары белгилейт. [Пискунова Е. А. *Россия Федерациясындагы мыйзам чыгаруу процесси жөнүндө түшүнүк // Конституциялык жана муниципалдык укук. 2013. № 9.54–58-б.*]. Көрүнүп тургандай, бул процесс көп кырдуу жана өз ара байланышкан бир катар элементтер менен аныкталат. Мыйзам чыгаруу укук чыгаруу процессинин бир бөлүгү болуп саналат, ал процесстин субъектисинен жана предметтин мүнөздөмөсүнөн турат.

Мында ЖКнын мыйзамдарды кабыл алуу боюнча ыйгарым укуктарын аныктаган КР Баш мыйзамынын ченемдерине көңүл буруу зарыл. Алсак, 76-беренеге ылайык «парламент өкүлчүлүктүү орган катары иштейт жана мыйзам чыгаруу бийлигин менен контролдоо функцияларын ишке ашырат» [КР Конституциясы (2021-жылдын 11-апрелинде жалпы элдик добуш берүү менен кабыл алынган.) // URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>]. Ошентип, өлкөдө мыйзам чыгаруу бийлиги парламенттин компетенциясына гана таандык.

Конституциянын айрым нормаларында тигил же бул маселелерди жөнгө салуу үчүн мыйзамдарды кабыл алуу жана иштеп чыгуу зарылдыгы аныкталган. Алсак, конституциялык нормаларда мамлекеттик символикаларды сыпаттоо жана расмий пайдалануу тартибин, өзгөчө жана согуштук абалды киргизүүнүн учурларын жана тартибин укуктук жөнгө салуу боюнча ченемдик укуктук актыларды камсыз кылуу; мамлекеттик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана кызмат адамдары тарабынан калкты маалымат менен камсыз кылууну жөнгө салуу тартиби; Президенттик шайлоону жөнгө салуу, ошондой эле экс президенттин укуктук статусу үчүн ченемдик укуктук актыны мыйзам түрүндө кабыл алуу жөнүндө айтылат. Мыйзамдарды иштеп чыгуу, кабыл алуу жана аткаруу менен байланышкан Конституциянын нормалары да бекитилген: ЖК мыйзамдарды кабыл алууну жүзөгө ашыруучу субъект катары, КР Президенти мыйзамга кол коюучу жана Өкмөт, анын ичинде мыйзамдарды ишке ашыруучу субъект катары.

Конституциялык палата айрым чечимдерде мыйзам чыгаруучу парламенттин атынан тигил же бул укук ченемдерин белгилөөгө субъективдүү укугунун бар экендигин түздөн-түз билдирет. Тактап айтканда, Конституциялык палатанын 2019-жылдын 20-ноябрындагы жогоруда аталган токтомунда «мыйзам чыгаруучу мамлекеттик органдардын ыйгарым укуктарын бүткүл коомдун жыргалчылыгы үчүн аткарууну камсыз кылуу боюнча кесиптик иши катары мамлекеттик кызматтын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, мамлекеттик кызматка кирип жаткан жарандар үчүн тийиштүү укуктарды жана милдеттерди гана эмес, ошондой эле мамлекеттик кызматты уюштуруунун жана иштешинин милдеттерин, принциптерин эске алуу менен атайын укуктук жөнгө салуу

аркылуу квалификациялык талаптарды белгилөөгө укуктуу» деп көрсөтүлөт.

Кийин Конституциялык палата «мыйзам чыгаруучу, конституциялык уруксатка таянуу менен мамлекеттик жана муниципалдык кызматка бирдей жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу жөнүндө маселени мыйзам менен жөнгө салуу тууралуу (52-берененин 4-бөлүгү), мамлекеттик жарандык кызматтын укуктук, уюштуруучулук жана финансылык-экономикалык негиздерин белгилеген, ошондой эле мамлекеттик жана муниципалдык кызмат орундарына талапкерлерге карата так белгиленген квалификациялык талаптарды камтыган «Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат жөнүндө КРдын Мыйзамын кабыл алган» деген тыянакка келет [С. И Рыскулов, И.В.Цой, Д.Д.Бекешевдордун кайрылуусуна байланыштуу КРдын Жогорку сотунун Конституциялык палатасынын "Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат жөнүндө" КРдын Мыйзамынын 17-беренесинин 8-бөлүгүнүн 2, 3, 4-бөлүгүнүн 14-беренесинин 2-бөлүгүнүн конституциялуулугун текшерүү жөнүндө иш боюнча чечими 20-ноябрь 2019-жыл. <http://constpalata.kg/wp-content/uploads/2019/11/Ryskulov-S.I..pdf>].

Ошону менен бирге, Конституциялык палатанын чечимдеринде парламент тарабынан кабыл алынган актылардын жана чечимдердин, мыйзам чыгаруу органынын тигил же бул ченемдик документтер конституциялык ченемдерге ылайык кабыл алуу укугунун шайкештигин таануу гана эмес, укук ченемдерин тигил же бул формада кабыл алуунун себептери жөнүндө божомолдор да байкалат.

Төртүнчү баптын «КРдын аткаруу жана сот бийликтеринин мыйзам чыгаруу процессине катышуусу» деген экинчи бөлүмүндө парламентаризм бир гана парламенттин ишмердүүлүгүнүн айланасына топтолбостугу белгиленген. Мамлекетти башкаруунун мындай формасынын болушу үчүн бийликтин балансы талап кылынат, анда бийлик бутактарынын ортосунда ыйгарым укуктардын так чеги, ошондой эле өз ара аракеттенүүнүн, өз ара көзөмөлдүн ыкмалары аныкталган. Ушуга байланыштуу аткаруу жана сот бийлигинин мыйзам чыгаруу процессине канчалык деңгээлде катышып жатканын карап чыгуу кызыктуу, анткени бул талдоо бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук системасын ишке ашыруу механизм, мыйзам чыгаруу органы өзүнүн негизги ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырууда бийликти бөлүштүрүү принцибин – мыйзамдарды кабыл алуусун байкоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет, демек, жогоруда көрсөтүлгөн КРда парламентаризм белгисинин көрүнүктүүлүгүн аныктоо керек.

Мамлекеттин укуктук базасынын калыптанышы аткаруу бийлигинин катышуусуз мүмкүн эмес. Аткаруу бийлиги социалдык-экономикалык милдеттерди ишке ашырууга багытталган кеңири ыйгарым укуктарга ээ,

ошондой эле ченемдик укуктук актыларды инвентаризациялоо аркылуу мыйзам долбоорлоо иштерине катышат.

Мыйзам чыгаруу базасын түзүүдө сот бийлигинин ролу жана мааниси жөнүндө көптөгөн суроолор жаралып, дискуссиялар жүргүзүлүүдө. Ошентип, айрымдардын пикири боюнча соттук мыйзам чыгаруудан таптакыр баш тартышса, башкалары мындай мүмкүнчүлүктү таанышат; үчүнчүлөрү соттук мыйзам чыгаруудан дагы баш тартышат, бирок мыйзамдарды кабыл алууда соттук тажрыйбаны эске алуу зарылдыгы жөнүндө айтышат [Егоров А.М. *Россиянын укук системасында сот актылары жана сот мыйзам чыгаруу: расмий таануу келечеги. Россиянын ИИМинин Экономикалык коопсуздук академиясынын жарчысы №2, 2010-ж. - 98-99-б.].*

Р. З. Лившицтин көз карашы кызыгууну туудурат, ал мамлекетте бийликтин бөлүштүрүлүшүнө жараша мыйзам чыгаруу, башкаруу жана сот адилеттиги актылары бар экендигин белгилейт [Лившиц Р.З. *Сот практикасы укуктун булагы катары. М.: РИАнын мамлекет жана укук институту, 1997. – 6-б.].* Алсак, ал сот бийлигинин актыларынын бар экендиги, б.а. мыйзам актыларын кабыл алууга окшобогон жол-жоболор боюнча кабыл алынганы менен сотто ченем жаратуу ыйгарым укуктарынын болушун ырастайт.

Ошентип, акыркы убакта изилдөөлөр соттук мыйзам чыгаруу укук чыгаруунун өзгөчө түрлөрүнүн бири болуп саналат деген тыянакка келүүдө. Бийликти бөлүштүрүү системасында өзүнүн ордун ээлеген сот бийлиги башка бийлик бутактары менен бирге өзүнүн компетенциясынын чегинде мыйзам чыгаруу ишин жүзөгө ашырууга укуктуу. Биз бул пикирге кошулабыз жана «Ченемдик укуктук актылар жөнүндө» КРдын мыйзамын түшүнүүдө сот бийлиги норма жаратуучу орган катары иш алып барбагандыгына карабастан, сот адилеттиги органы ушундай ыйгарым укуктарга ээ деп эсептейбиз. Ошентип, сот бийлиги мыйзам чыгаруу процессинин активдүү катышуучуларынын бири болуп калат.

Сот органдарынын мыйзам чыгаруу ишин жүзөгө ашыруу ыкмаларынын ичинен Конституциялык соттун чечимдерин жана мыйзам ченемдерин колдонуу маселелери боюнча түшүндүрмөлөрдү берүү боюнча КРдын Жогорку сотунун пленумунун чечимдерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Жогорудагы жоболорго токтоло кетели.

Сот бийлигинин ченем чыгаруу процессине катышуусунун кийинки өтө маанилүү жолу болуп КРдын Жогорку сотунун пленумунун чечимдери саналат.

Ошентип, сот бийлиги түздөн-түз ченем чыгаруучу орган болбосо да, мыйзам чыгаруу базасын түзүүгө түздөн-түз катышуучу болуп саналат. Бир жагынан, Конституциялык палатанын чечимдери менен укуктук актылардын ченемдери Конституцияга карама-каршы келет деп таанылат, бул кийин мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу үчүн негиз болуп кызмат кылат. Экинчи жагынан, сот тажрыйбасын жалпылоо

мыйзамдардын нормаларын туура колдонууга алып келип, КР Жогорку сотунун мыйзам чыгаруу демилгесинин укугу аркылуу мыйзамдарды өркүндөтүү үчүн негиз болуп саналат.

«КРда парламенттин көзөмөлдөө функцияларынын теориялык жана укуктук негиздери» аттуу бешинчи бап уч бөлүмгө бөлүнгөн, анда Жогорку Кенештин көзөмөлдөө функцияларынын, бийликти бөлүштүрүү принциптеринин катышы, ошондой эле КРдын ченемдик актыларына ылайык бул функцияларды ишке ашыруунун принциптери жана формалары каралат.

Бешинчи баптын «Парламенттин көзөмөлдөө функциясы жана бийликти бөлүштүрүү принциби» деген биринчи бөлүмдө бийликти бөлүштүрүү принциби мамлекет институту түзүлгөндөн бери иштелип чыккан терең теориялык базага ээ экенин, алардын структурасын коомго кызмат кыла тургандай түзүү үчүн бийликтин айрым бутактарынын ортосундагы ыйгарым укуктардын так чектерин белгилөөгө багытталганы белгиленет. Бул принципти ишке ашыруунун максаты мамлекеттик органдардын ортосунда ыйгарым укуктарды алардын биринин колуна топтолбогудай бөлүштүрүү аркылуу бийликти таркатуу. Анда бийлик монополияга айланбайт, анын натыйжасында демократиялык эмес саясий режим орнойт. Мындан тышкары, «бийликти бөлүштүрүү принциби натыйжалуу башкаруунун, коомдо эркиндиктин, инсандын укуктары менен эркиндиктерин коргоонун кошумча кепилдиктерин түзүүгө мүмкүндүк берет» [Тынымсеитова С.М. КРдагы парламенттик башкаруу формасы: теория жана практика маселелери [Текст]: ю.и.к.....дис. автореф.: 12.00.01 / – Бишкек 2018-ж.] жана «бийликти бөлүштүрүү принциби укуктук мамлекеттин принциптеринин бири, алар менен байланышта гана натыйжалуу иштей алат, алардын эң негизгиси мыйзамдуулук принциби, мамлекеттин жана инсандын өз ара жоопкерчилиги, инсандын укуктарынын чындыгы болуп саналат» деген пикирлерге кошулабыз [Чиналиев У.К. Азыркы Кыргызстанда бийликти бөлүштүрүү принцибин ишке ашыруу [Электрондук ресурс]. Кирүү режими: https://be2.fictionbook.ru/get_file/42912901/58867651/Chinaliev_U_Realizaciya_Principa_Razd.a6.pdf?md5=570dd4e9102aaba0615a4cdedd4da7f3&t=1580359741&s=yes].

Автордун пикири боюнча бийликти бөлүштүрүү принциби элдик бийликти, бийликти аткарган функцияларына жараша бөлүштүрүүнү, мамлекеттик бийлик системасынын бирдиктүүлүгүн, ошондой эле бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук системасын камтыйт. Бийликти бөлүштүрүү принцибинин ар бир элементин ишке ашыруу ар бир бийлик бутагына өзүнө мүнөздүү функциялардын комплексин ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Мында алардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн, өз ара чектөөнүн өзгөчө механизмдери белгиленет. Б Бардык бийлик бутактары өз ыйгарым укуктарынын чегинде көз карандысыздыкты камсыз кылат.

Бийликти бөлүштүрүү принциби парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун негизинде жатат, ал ошол эле учурда бул принципти ишке ашыруу ыкмасы болуп саналат, анткени бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук системасынын иштөө механизмдин көрсөтүү менен бийлик бутактарынын өз ара көзөмөлдөөсүнүн элементи болуп саналат. Парламенттик көзөмөлдү ишке ашырууну мыйзам чыгаруу органын башка бийлик бутактарынын ичинен эң жогорку орган катары бекитүү туура эмес, анткени көпчүлүк учурда парламентаризмди түшүнөт. Парламенттин көзөмөлдөө функциялары бийлик бутактарынын өз ара көзөмөлүнүн бир бөлүгү катары каралышы керек.

Автор парламенттик көзөмөлдү тар жана кең мааниде түшүнүүнү баса белгилеген. Кең мааниден алганда, парламенттик көзөмөл – бул берилген ыйгарым укуктардын чегинде мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан ишке ашырылуучу мамлекеттик көзөмөлдүн бир түрү. Эгерде парламенттик көзөмөл парламенттин түздөн-түз ыйгарым укуктарынын чагылдырылышы болсо, анда аны башкаруунун бир түрү катары б.а. өзүнүн өкүлчүлүк жана мыйзам чыгаруу функцияларын тиешелүү субъекттерге көзөмөлдүк кылуу аркылуу ишке ашыруусу катары кабыл алуу керек. Мыйзам чыгаруу бийлиги, парламенттин маңызы дал ушул катышта жатканын көрүүгө болот. Тар маанисинен алганда, парламенттик көзөмөл аткаруу бийлигинин органдарына парламенттин көзөмөлүн билдирет.

КРдын негизги мыйзамын талдаган нормалары авторго бийликти бөлүштүрүү принцибин бузган жана мамлекеттик бийликти узурпациялоо коркунучун жараткан сот жана аткаруу бийлик бутактарына парламенттик көзөмөлдү жүргүзүүнүн алсыз жолдору жөнүндө айтууга мүмкүндүк берген. Тактап айтканда, мамлекет башчысын кызматтан алуунун белгиленген тартиби өтө түйшүктүү жана татаал экени, өзгөчө Президент ага айып коюу процессинде негизги чечимдерди кабыл алган адамдарды дайындоодо аныктоочу ролду ойной тургандыгын эске алганда, көрсөтүлгөн процедураны практика жүзүндө ишке ашыруу мүмкүн эмес коркунучу камтылганы белгиленген.

Бешинчи баптан «Парламенттин көзөмөлдөө функцияларынын принциптери жана формалары» деген экинчи бөлүмүндө мыйзамдуулук, системалуулук жана айкындуулук принциби сыяктуу парламенттин көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруу принциптери; Акыйкатчынын ишмердүүлүгү, парламенттик жана депутаттык суроо-талаптар, парламенттик иликтөөлөр, «парламенттик күндөр» жана «парламенттик сааттар» сыяктуу парламенттик көзөмөлдүн формалары; ошондой эле бюджеттик процесстерде парламенттик көзөмөлдү укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү каралган.

Парламенттик көзөмөлдүн принциптери парламенттин көзөмөлдүк функцияларын уюштуруунун жалпы эрежелерин билдирет. Бул принциптердин бири – мыйзамдуулук принциби, аны парламенттин көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруудагы негизги принциптеринин

бири деп атоого болот. Бул принциптин маанилүүлүгүн эске алып, мыйзам чыгаруучу аны атайын ченемдик актыга, «КРдын Жогорку Кеңешинин көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруунун тартиби жөнүндө» КРдын Мыйзамында (3-берене) бекиткен [Мозолев В.В. Россия Федерациясынын Өкмөтүнүн мыйзам чыгаруу процессине катышуусу: конституциялык, укуктук жана уюштуруучулук аспектилери. Ю.и.к. дисс. авторефераты. – Москва, 2008. [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <https://www.dissercat.com/content/uchastie-pravitelstva-rossiiskoi-federatsii-v-zakonotvorcheskom-protssesse-konstitutsionno-pr>].

Системалуулук принциби парламенттик көзөмөлдүн ар кандай формаларын ырааттуу түзүмгө келтирүүгө багытталган жана парламенттин башка функциялары менен өз ара байланышты болжолдойт. «Айкындуулук принциби – жарандарга, коомдук бирикмелерге, жарандык коомдун башка элементтерине эң ачык жана жакын өкүлчүлүктүү орган катары парламенттин бардык ыйгарым укуктарынын зарыл башталышы» [Боннер А.Т. Советтик граждандык процессте мыйзамдуулук принциби. М., 1989. - С. 8], анын ичинде мамлекеттик бийлик органдары, кызмат адамдары тарабынан жасалган укук бузуулардын белгиленген фактылары кирет.

Парламенттик көзөмөлдүн маанилүү түрлөрүнүн бири – аткаруу бийлигин көзөмөлдөө экендиги белгиленет. Алсак, парламентаризмдин белгилерин аныктоодо ачкыч болуп саналган парламенттин негизги көзөмөлдөө функциясына Өкмөттүн тагдырына, т.а., аны түзүүгө, ишеним көрсөтпөө чечимин билдирүүгө, аны кызматтан кетирүүгө катышуу ыйгарым укуктары кирет. Парламентаризм, башкаруу формасы катары каралса, мыйзам чыгаруучу орган ишеним көрсөтпөө жана Өкмөттү отставкага кетирүү укугуна ээ экендиги менен мүнөздөлөт. Президенттик башкаруу формасына парламенттин анын калыптануу этабында гана катышуусу мүнөздүү.

Жогоруда айтылгандарга таянуу менен, КРдын Баш мыйзамына ылайык биздин республикада парламентаризмдин бул белгиси жок деп айтууга болот, анткени парламент Министрлер Кабинетин түзүүгө катышпайт, ага ишеним көрсөтпөө чечимин билдирүүгө укугу жок жана Министрлер Кабинетин отставкага жөнөтүүгө ыйгарым укугу жок, бардык көрсөтүлгөн функцияларды мамлекет башчысы аткарат. Парламенттин Министрлер Кабинетин түзүүгө катышуусунун бирден-бир формасы Президент тарабынан дайындалуучу Министрлер Кабинетинин Төрагасынын талапкерлигин мыйзам чыгаруу органы менен макулдашуу болуп саналат.

Бешинчи баптын «Бюджеттик чөйрөдө парламенттик көзөмөл ченемдик укуктук жактан камсыз кылуунун өзгөчөлүктөрү» деген үчүнчү бөлүмүндө КРда бюджеттик процесстин аткарылышын парламенттик көзөмөлдөө процесстери каралат.

Бул процессти ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү принцибин эске алуу менен ишке ашыруунун маанилүүлүгү белгиленет, анткени ал мамлекеттик

каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугуна таасирин тийгизиши мүмкүн, аларды максатсыз пайдалануу мүмкүнчүлүгүн жана сарптоо процессинде коррупциялык көрүнүштөрдү жоюу мүмкүн. Бул процессте өлкөнүн парламенти өкүлчүлүктүү жана көзөмөлдөөчү орган катары борбордук ролду ойношу керек. Бул позиция КРдын Конституциясында колдоого алынган, анткени ЖК республикалык бюджетти бекитүү ыйгарым укугуна ээ.

Бюджеттик процессте парламенттик көзөмөлдү жүзөгө ашыруунун негизги инструменти болуп ЖК тарабынан бюджеттик резолюцияны аныктоо бөлүнгөн, анткени дал ушул документ кийин республикалык бюджеттин долбоорун иштеп чыгуу үчүн негиз болуу менен КР Министрлер Кабинети үчүн кандайдыр бир ориентир болуп саналат. Республикалык бюджеттин аткарылышына аудит жүргүзүү боюнча Эсептөө палатасынын иши бюджеттин аткарылышына парламенттик көзөмөлдү жүзөгө ашыруунун инструменттеринин бири болуп саналат деп айтууга болот. Эсептөө палатасы мамлекеттик каражаттардын пайдаланылышына парламенттик көзөмөлдү ишке ашырган орган. Парламенттин бюджетти аткаруу мезгилиндеги көзөмөлү, ал аяктагандан кийин гана эмес, кабыл алынган республикалык бюджеттен четтеген процесстерге ыкчам жооп берүүгө, аны ишке ашыруу боюнча ишти өз убагында оңдоп-түзөөгө мүмкүндүк берери белгиленет.

Жогорку Кеңеш КРдагы капиталдык салымдардын объектилеринин тизмесин бекитүү жолу менен капиталдык салымдарды пайдаланууда; бюджеттик кредиттерди кайра түзүүдө, анткени бюджеттик кредиттердин көлөмү жана алардын кайтарымдуулугу республикалык бюджетте аныкталат, ал парламент тарабынан бекитилет; мамлекеттик тышкы кредит алууда; Министрлер Кабинетинин кеңешинин функцияларын ишке ашырууда бюджеттик процессти көзөмөлдөөнү жүзөгө ашырат.

Парламенттин бюджеттик процессти көзөмөлдөө функцияларын изилдөө аларды ишке ашыруунун жол-жоболору, так багыттын жоктугунан бир топ бүдөмүк деген жыйынтык чыгарууга болот. Мындан тышкары республикалык бюджеттин аткарылышынын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин баалоо жолу менен көзөмөлдү ишке ашыруу, айрыкча парламент бул документтерди кабыл алууга катышпагандыгына байланыштуу көйгөйлүү.

Парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун максаттарын, объекттерин жана ыкмаларын (критерийлерин жана индикаторлорун) аныктоо менен парламенттин көзөмөлдөө функциялары жөнүндө атайын мыйзамга тиешелүү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү, республикалык бюджеттин аткарылышынын натыйжалуулугунун так критерийлерин иштеп чыгуу, Эсептөө палатасы тарабынан парламентке берилүүчү Республикалык бюджеттин аткарылышын баалоону, мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин текшерүүнү киргизүү зарыл.

Календардык жыл ичинде көзөмөлдү ишке ашыруу маанилүү, анткени бул учурда аткаруу бийлигинин иш-аракеттерин оңдоп, бул процесстеги четтөөлөргө өз убагында чара көрүүгө болот. Ушуга байланыштуу иштелип чыккан мониторинг ыкмасынын негизинде өлкөнүн парламенти тарабынан республикалык бюджеттин аткарылышына квартал сайын жана ай сайын мониторинг жүргүзүү сунуш кылынат.

КОРУТУНДУ

1. Кыргызстанда парламентаризмдин келип чыгышын уруулук түзүлүш пайда болгон мезгилде эле табууга болот, бирок анда парламентаризмдин бир гана белгиси, өкүлчүлүктүү органдын курултай, жыйын ж. б. түрүндө иштешин айтууга болот. Аталган органдар мамлекет жана уруу үчүн эң маанилүү маселелерди чечкен, алгачкы этапта алар монархтын тагдырын да чече алышкан. Убакыттын өтүшү менен алар ак сөөктөрдүн жыйынына айланып, мамлекеттин турмушунда чечимдерди кабыл алуудагы мурдагы таасирин жоготушкан.

2. Парламентаризм институт катары Кыргызстанга мүнөздүү болгон жана Россия империясынын же Совет мамлекетинин курамына кирүү сыяктуу кийинки тарыхый окуялардын жүрүшүндө англис парламентаризмин кабыл алынган институту катары эсептелген эмес.

3. Кыргызстан Россия империясынын курамында болгон мезгилде парламентаризм белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бирок падышалык администрация борбордук, жалпы элдик курултай, жыйындарды өкүлчүлүк демократияны билдирген форма катары сактап калганы тууралуу так маалымат жок. Ошол этапта жергиликтүү бийликтин өкүлчүлүгү жер-жерлерде империялык органдар менен катарлаш жергиликтүү өз алдынча башкаруунун деңгээлине жеткенин ишенимдүү ырастоого болот. Ал кездеги өкүлчүлүк органдары волосттук, айылдык курултайлар болгон, алар өз аймагынын деңгээлинде маанилүү маселелерди чечип, волосттук же айыл менен жергиликтүү падышалык администрациянын ортосунда «көпүрө» кызматын аткарган.

4. Азыркы Кыргызстандын аймагы ошол мезгилде падышалык Россиянын колониясы болгондуктан, империянын тарыхы да биздин мамлекеттин тарыхы, ошондуктан бул контекстте Россия империясында парламентаризмдин өнүгүшүн кароого болот, өзгөчө биринчи парламентте – падышалык мамлекеттин Мамлекеттик думада – империя колониясынын элинин өкүлү катары кыргыздардын өкүлү болгон. Бирок чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган колониялардын өкүлдөрү Россия империясынын парламентинин ишинде олуттуу роль ойнобогондугун белгилей кетүү керек.

5. Совет мамлекетинин алгачкы мезгилинде парламентаризм идеялары толук мааниде четке кагылган, анткени алар өткөндүн калдыктары катары эсептелген. Баарынан да бийликти бөлүштүрүү принциби кабыл алынган эмес, бирок ошол эле учурда бийлик органдарында эл өкүлчүлүгүн сактоонун маанилүүлүгү белгиленген. Бийликти бөлүштүрүү принцибинин

жоктугунун натыйжасында мындай ролду мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигинин функцияларын аткарган кеңештер аткарышы керек болчу. Акыркы функция өзүнчө жана аткаруу органдары тарабынан жүзөгө ашырылган. Мындай «биримдик» табигый түрдө аткаруу бийлиги менен коммунисттик партия гипертрофиялык формаларга ээ болуп, өлкөдөгү жогорку бийликтин көрүнүшү болууга алып келген. Мыйзам чыгаруу органдары болсо, формалдуу иштеп жаткан органдар болгон жана алардын ченемдик актылары партиянын, анын жетекчилеринин жана органдарынын чечимдери менен алмаштырылган.

6.Органдардын ортосунда бийликти бөлүштүрүүдө өзгөртүүлөр Конституцияларды кабыл алуу аркылуу ишке ашырылган, бирок бул маселеде олуттуу өзгөрүүлөр кайра куруу мезгилинде, Советтер Союзунун республикалары суверенитетке ээ болгон мезгилде, бийликти бөлүштүрүү принциби жаңы түзүлгөн мамлекеттер үчүн расмий доктрина болуп калганда биротоло таризделген.

7. 1990-жылы түзүлгөн, кийинчерээк «легендарлуу парламент» деп аталган Кыргыз ССРинин он экинчи чакырылышында ЖКнын ишмердүүлүгүн белгилей кетүү керек. Мыйзам чыгаруу органынын аталган чакырылышына мындай жогорку баа өлкөдөгү биринчи демократиялык шайлоолордун натыйжасында түзүлгөндүгүнө, ошондой эле жаңы мамлекеттин иштешинин укуктук негизин түзгөн ишмердүүлүгүнө байланыштуу берилген, ал эгемендүү өлкө катары рыноктук мамилелердин шарттарында болушу керек болчу.

8.КРдын мамлекеттик суверенитети жөнүндө декларация парламентаризмди өнүктүрүү үчүн негиз салды, анын мазмунунда бул институттун негизги принциптери чагылдырылып, кийин алар көз карандысыз Кыргызстандын 1993-жылдагы Конституциясында, мамлекеттин башка ченемдик укуктук актыларында өз ордун тапкан.

9.1978- жана 1993-жылдардагы Конституциялардын ченемдерин салыштырып талдоо мамлекетте жаңы негизги мыйзамдын кабыл алынышы менен мамлекет башчысынын позициясы бир аз бекемделген, бирок парламент парламентаризмге мүнөздүү болгон кыйла кеңири негизги өкмөттү түзүү, ишеним көрсөтпөө, таркатуу аркылуу анын келечектеги тагдырын аныктоо ыйгарым укуктарга ээ болгонун көрсөтөт. Жалпысынан алганда, 1993-жылдагы Конституция нормалары аркылуу парламентаризм идеяларына берилгендикти, башкаруунун парламенттик-президенттик формасын орнотууну көрсөткөн жана мында негизги ролду парламент ойноду деп айтууга болот.

10.Эгемендүү мамлекетте парламентаризмди өнүктүрүүнүн биринчи этабы ЖКнын жетишээрлик жемиштүү иши менен белгиленди, айрыкча мамлекеттик жана коомдук турмушту кайра куруу процесси жүрүп жаткандыгын, өлкө кыйла татаал социалдык-экономикалык кырдаалга туш болгонун эске алуу менен, көз карандысыз мамлекеттин калыптанышына парламенттин кошкон зор салымын белгилей кетүү керек.

11.Өлкөдө мамлекеттик бийликти уюштуруудагы кийинки өзгөрүүлөр конституциялык реформалар аркылуу ишке ашты, бул реформалар КРда парламентаризмди өнүктүрүүнүн этаптарын чагылдырды деп айтууга болот.

12.1994-жылдагы биринчи конституциялык реформанын натыйжасында бир палаталуу парламенттин эки палаталуу мыйзам чыгаруу органына айланышы негизги өзгөрүү деп эсептелет. Ошол эле учурда алардын ортосундагы ыйгарым укуктарды чектөөнүн так эместиги, Өкмөт менен өз ара байланыштын начардыгы, мыйзам чыгаруу органынын ишинин эффективдүүлүгүн азайткан.

13.1994- жана 1996-жылдардагы конституциялык реформалар жалпы бир мыйзам ченемдүүлүккө ээ болгон: өлкөнүн негизги мыйзамына киргизилген өзгөртүүлөр, толуктоолор мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын күчөтүүгө, парламенттин ыйгарым укуктарын кыскартууга багытталган. Мында шайлоо мыйзамдарындагы оң өзгөрүүлөр, бул өлкөдөгү шайлоо процесстеринин өтүшүнө оң таасирин тийгизген.

14. Мыйзам чыгаруу органы мамлекеттин ишинин ченемдик базасын, жаңы коомдук мамилелерди жөнгө салуунун укуктук негиздерин, анын ичинде эл аралык келишимдерди ратификациялоону түзүү боюнча ишин уланткан.

15.1998-жылдагы конституциялык реформа парламенттин палаталарындагы сандык курамын өзгөртүүдөн тышкары, депутатты өзүнүн ишмердүүлүгүнө байланыштуу айткан пикири үчүн жоопко тартууга жол бербөө, ошондой эле тигил же бул маселе боюнча парламентте добуш берүү сыяктуу жаңылыктарды киргизген.

16.Бул реформа республикалык бюджетке өзгөртүүлөрдү киргизүү тартибин да өзгөрткөн. Эгерде бул өзгөртүүлөр бюджеттин чыгаша бөлүгүн көбөйтүүгө алып келсе, анда Өкмөттүн макулдугу талап кылынган.

17. Эки палаталуу парламенттин ченем жаратуу ишинде айрым кемчиликтер – иштин системасыздыгы, учурдагы ченемдик-укуктук базаны инвентаризациялоо жана системалаштыруу боюнча начар иштер, сапаттуу мыйзамдарды иштеп чыгуунун формалдуу аныкталган алгоритминин жоктугу.

18.2003-жылы конституциялык реформанын натыйжасында парламент кайрадан бир палаталуу болгон. Бир палаталуу мыйзам чыгаруу органынын аргументи катары, ал унитардык мамлекеттерге көбүрөөк мүнөздүү, ал эми эки палаталуу парламент федерацияларга мүнөздүү; ар бир палатанын аппараты менен бирге эки палаталуу парламенттин ишин каржылоо абдан таасирдүү жана өлкөнүн бюджетинин мүмкүнчүлүктөрүнө шайкеш келет; чындыгында мамлекетте эки өзүнчө парламент болгон; ар бир палата мыйзамдарды кабыл алуу боюнча бирдей ыйгарым укуктарга ээ болгон, бирок бул Өкмөттүн пикирин эске албастан, тийиштүү талкуусуз ишке ашырылган, ченем жаратуу ишмердигинде логика жана ырааттуулук болгон эмес.

19.2003-жылдагы конституциялык реформанын натыйжасында Конституциянын жаңы редакциясы кабыл алынган, ал мазмуну боюнча 1993-жылдагы Конституцияга 1996- жана 1998-жылдары конституциялык өзгөртүүлөр киргизилгенге чейин абдан окшош болгон. Бирок мамлекет башчысынын позициясын күчөтүү байкалган, Президенттин Жарлыгы менен мыйзамдар юридикалык күчкө ээ болгон.

20.2007-жылы кабыл алынган КР Конституциясынын жаңы редакциясында мамлекет башчысынын ролун күчөтүү менен бирге мыйзам чыгаруу органынын позициясын алсыратууга багытталган ченемдер камтылган, бул тууралуу Венеция комиссиясы өз корутундусунда да белгилеген.

21.2010-жылы КРдын Конституциясынын жаңы редакциясы кабыл алынып, анда негизги мыйзам башка редакцияларга салыштырмалуу принципалдуу түрдө айырмаланган, өзгөчө бийликти бөлүштүрүү принцибин ишке ашырууга байланышкан ченемдер киргизилген. Мыйзам чыгаруу органынын ыйгарым укуктарын кеңейтүү жөнүндө сөз кылууга болот, конституциялык ченемдердин мазмунун талдоо көрсөткөндөй, КР ал кезде бардык негизги белгилери менен парламентаризмге эң жакын болгон.

22.2016-жылы кезектеги конституциялык реформанын натыйжасында парламентаризм институтуна негизги оңдоолор киргизилип, Өкмөт башчынын ыйгарым укуктарын кеңейтилип, ошол эле учурда парламенттин ыйгарым укуктарын кыскартылган.

2020-жылдын октябрь окуясынан кийин 2021-жылдын январында мамлекеттик башкаруу формасы боюнча референдум өтүп, 2021-жылдын 5-майында президенттик башкаруу системасын орнотууга багытталган жаңы Конституцияга кол коюлган.

23. Мыйзамдарды кабыл алуу укук жаратуу процессинин түздөн-түз катышуучусу катары Жогорку Кеңештин гана артыкчылыгы, бул мамлекеттик бийликти бөлүштүрүү системасынын көрүнүшү болуп саналат. Ошого ылайык бийлик органдарынын түзүмүндө Жогорку Кеңеш мыйзам чыгаруу иши боюнча өзгөчө артыкчылыкка ээ.

24. Мыйзам актыларын кабыл алуудагы мындай артыкчылык «баарына уруксат берүү» деген сөздүн синоними болуп саналбайт, анткени бийликти бөлүштүрүү принциби, бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук системасы көрсөтүлгөн принциптин бир бөлүгү катары мыйзамдарды кабыл алуу процессине өздөрүнүн түзөтүүлөрүн киргизишет, бийликтин башка бутактарына алардын кабыл алынышына же андан ары иштешине таасир этүү мүмкүнчүлүгүн беришет.

25. КРдын Конституциясы айрым мыйзамдарды кабыл алууну талап кылган учурларды жана негиздерди белгилеген ченемдердин жыйындысын белгилейт. Бирок негизги мыйзам объективдүү түрдө коомдун жашоо-турмушунун нормативдик жактан камсыздоо маселелерине комплекстүү жоопторду камтыган документ боло албайт. Демек, ага кошумча башка ченемдик актылар бул маселеде ченемдик укуктук база болуп саналат.

Алардын ичинен 2009-жылы кабыл алынган «Ченемдик укуктук актылар жөнүндө» КРдын Мыйзамы абдан маанилүү орунду ээлейт.

26.Конституциялык палатанын өкүлдөрү болгон сот органынын чечимдери КРдын Конституциясынын ченемдерине жана адам укуктарын, эркиндиктерин камсыз кылуунун маңызына негизделген айрым маселелер боюнча мыйзам чыгаруу бийлигинин өзгөчө укугуна белгилүү чектөөлөрдү көрсөтөт. Мына ушундай жол менен бийликти бөлүштүрүү принцибинин ажырагыс бөлүгү катары бийлик бутактарында көзөмөл жана тең салмактуулук системасынын иштешин байкоого болот.

27.Мыйзам чыгаруу процессинин маанилүү компоненти болуп анын этаптары саналат. Мыйзам чыгаруу процессин жалпы түшүнүү үчүн төмөнкү этаптарды бөлүп көрсөтүү талап кылынат: парламенттик этап, парламентке чейинки этап жана парламенттен кийинки этап. Ар бир этаптын мурунку этап менен өзгөчөлүгү жана байланышы бар.

28.Парламенттин мыйзам чыгаруу ишиндеги кемчиликтер катары мыйзамдардын азыркы турмуштун, анын ичинде рыноктук мамилелердин реалдуулугу менен байланышынын төмөндүгүн белгилей кетүү керек, бул аларга тез-тез өзгөртүүлөрдү киргизүүгө алып келет, мында мыйзамдар туруктуу болууга тийиш; кабыл алынган мыйзамдардын мамлекеттик программалар менен шайкеш келбегендиги, көп учурда алардын финансылык жактан камсыздандырылбагандыгына, демек, атайылап аткарылбай калышына алып келет; норма жаратуу иши баш аламан, конкреттүү иш планы жок ж.б.у.с.

29.КРдын 2021-жылдын 21-майындагы Конституциясы адамдардын кеңири чөйрөсүнө, анын ичинде бийликтин башка эки бутагына мыйзам чыгаруу демилге укугун берген, ошол эле учурда парламент мыйзам чыгаруу органы катары, мыйзам кабыл алуунун өзгөчө укугуна ээ, ошондой эле демилге кылынган мыйзам долбоорлорун кароо жана алар боюнча чечим кабыл алуу милдетине ээ.

30.Аткаруу бийлиги мыйзам чыгаруу демилге укугун ишке ашыруу аркылуу мыйзам чыгаруу ишине түздөн-түз катышат. Тактап айтканда, ага республикалык бюджет жөнүндө мыйзам долбоорун демилгелөө боюнча өзгөчө ыйгарым укуктар берилген. Мындан тышкары, ал Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган мыйзам боюнча өз пикирин билдирүү укугуна ээ. Бирок инвентаризация жана мыйзам долбоорлоо боюнча жүргүзүлүп жаткан иштер, биринчи кезекте, өлкөнүн парламенти менен активдүү өз ара аракеттенүү аркылуу өркүндөтүүнү талап кылат.

31.Учурда депутаттар тарабынан демилгеленген мыйзам долбоорлору боюнча КРдын Министрлер Кабинетинин корутундусун даярдоого байланышкан нормаларды оңдоо зарыл. КР Министрлер Кабинети финансы бөлүгү жана башка маселелер жөнүндө толук маалыматка ээ болгондуктан, аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлигинин өз ара аракети макулдашуу стадиясында аткаруу бийлигинин корутундусун

берүүнүн негизинде түзүлбөшү керек, ал депутаттар тарабынан долбоорду иштеп чыгуу стадиясында катышышы керек.

32. Парламент менен Министрлер Кабинетинин мыйзам чыгаруу ишиндеги өз ара аракеттеринин маанилүү жолдорунун бири КР Министрлер Кабинетинин КР ЖКдагы ыйгарым укуктуу өкүлү институту боло алат. Көрсөтүлгөн субъект маалымат берүү үчүн өкмөттүн бардык өкүлдөрүн тартууга жана кийин КР ЖКнын депутаттары демилгелеген бардык тексттер жана мыйзам долбоорлору боюнча КР Министрлер Кабинетинин позициясын билдирүү укугуна ээ болуу менен аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтеринин ортосундагы туруктуу өз ара аракеттенүүнү камсыздай алмак. Мындан тышкары ал парламент менен акыркы мыйзам долбоорлорун иштеп чыгуу этабында түздөн-түз өз ара аракеттенип, каржылоо булактарын жана мындай долбоорду иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүнүн концептуалдык негизин аныктай алмак.

33. Мыйзам чыгаруу ишинин дагы бир активдүү катышуучусу сот бийлиги болуп саналат. Алсак, Конституциялык соттун (мурда Конституциялык палатанын) чечимдери колдонуудагы нормативдик актыларга түзөтүүлөрдү киргизүү, нормалар конституциялык эмес деп табылган же укуктук вакуум болгон учурда жаңы укуктук актыларды кабыл алуу үчүн негиз болуп саналат. Мындан тышкары, сот практикасын жыйынтыктоо өзгөчө сот бийлигинин, КР Жогорку сотунун төрагасынын, өзүнүн карамагындагы маселелер боюнча мыйзам чыгаруу демилгесине укуктуу экендигине байланыштуу укуктук нормаларды туура колдонууга өбөлгө түзөт жана мыйзам базасын өркүндөтүүгө негиз боло алат. Сот практикасын талдоонун жыйынтыктары мыйзам долбоорлорун демилгелөө үчүн негиз боло алат.

34. Бийликти бөлүштүрүү принциби мамлекет институту түзүлгөндөн бери иштелип чыгып жана ошого жараша кыйла кеңири теориялык негиздеменин натыйжасы болуу менен коомго кызмат кыла тургандай түзүмүн куруу үчүн бийлик бутактарынын ыйгарым укуктарынын так чектерин, алардын ортосундагы өз ара аракеттенүү жана өз ара көзөмөл ыкмаларын аныктоо максатын көздөйт.

35. Бийликти бөлүштүрүү принциби парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун негизинде жатат, ал ошол эле учурда бул принципти ишке ашыруу ыкмасы болуп эсептелет, анткени ал бийлик бутактарындагы көзөмөл жана тең салмактуулук системасынын иштөө механизмин көрсөтүү менен бийлик бутактарынын өз ара көзөмөлүнүн элементи болуп саналат. Ушуга байланыштуу парламенттик көзөмөлдү ишке ашырууну мыйзам чыгаруу органын башка бийлик бутактарынын ичинен эң жогорку орган катары бекитүү туура эмес, анткени көпчүлүк учурда парламентаризмди түшүнөт. Парламенттин көзөмөлдөө функцияларын бийлик бутактарынын өз ара көзөмөлүнүн бир бөлүгү катары кароо керек.

36. Парламенттик көзөмөл кеңири маанисинде мамлекеттик көзөмөлдүн бир түрү катары аныкталышы керек, анткени ал мыйзам чыгаруу

бутагы тарабынан ага берилген өкүлчүлүк жана мыйзам чыгаруу функцияларынын чегинде бийликтин тиешелүү субъекттерин көзөмөлдөө аркылуу ишке ашырылат. Тар маанисинде парламенттик көзөмөл – бул аткаруу бийлигинин үстүнөн болгон парламенттик көзөмөлдү түшүндүрөт.

37. Бүгүнкү күндө сот органдары да мыйзам чыгаруу бийлигинин башка бийлик бутактарына караганда бардыгын кучагына алган функциясына, артыкчылыктуу ролуна жол берилбестигин бир беткей аныктап, бийликти бөлүштүрүү принциби, ошондой эле парламентаризм мамлекеттик бийлик системасында парламенттин жогорку ролу жөнүндө түшүнүккө ээ эмес экендигин аныкташты.

38. Азыркы учурда КРдын негизги мыйзамында сот жана аткаруу бийлик бутактарына парламенттик көзөмөл жүргүзүүнүн аныкталган ыкмалары жетишерлик начар болгондуктан, бул бийликти бөлүштүрүү принцибин бузат жана мамлекеттик бийликти узурпациялоо коркунучун жаратат.

39. Парламенттик көзөмөлдүн принциптери анын негизги максатын ишке ашырууга толук шарт түзөт. Мында парламенттик көзөмөлдүн мыйзамдуулук принциби кош функцияны ишке ашырарына көңүл буруу зарыл: бир жагынан мыйзам чыгаруу органы тарабынан жүргүзүлүүчү көзөмөл мыйзамдын аткарылышына байкоо жүргүзүүгө жана текшерүүгө багытталса, экинчи жагынан контролдук иш-чараларды өткөрүүнүн бардык тиешелүү ченемдеринин сакталышын камсыз кылат.

40. Парламенттик көзөмөлдүн формаларынын жана түрлөрүнүн сунушталган классификациялары өз мазмуну боюнча толук эместигин жана кандайдыр бир классификациянын артыкчылыгы жок экенин белгилей кетүү керек. Алар парламенттик көзөмөлдүн көрүнүштөрүнүн ар түрдүүлүгүн көрсөтүп турат.

41. Парламенттик көзөмөл айрым институттардын жана адамдардын, мисалы, Акыйкатчынын ишмердүүлүгү аркылуу же мыйзам чыгаруу органынын өзү тарабынан ишке ашырылат. Алар парламенттик жана депутаттык суроо-талаптар, парламенттик иликтөө, «парламенттик күндөр» жана «парламенттик сааттар» аттуу көзөмөлдүн формаларынан турат.

42. Негизги мыйзамдын нормаларына ылайык Министрлер Кабинети парламентке отчет бербегендиктен, ЖКнын биринчинин үстүнөн көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү жөнүндө сөз кылуу кыйын. Бул жагдай бийликтин тең салмактуулугуна, бийликти бөлүштүрүү принцибин ишке ашырууга терс таасирин тийгизет.

43. Парламент ченемдик-укуктук актылардын аткарылышын баалоо тартибин өркүндөтүү боюнча чараларды көрүүдө, бул парламенттик көзөмөлдү жакшыртууга түздөн-түз таасирин тийгизет. Алсак, 2019-жылы парламент тарабынан мыйзамдарга мониторинг жана баалоо принциптерин белгилөө бөлүгүндө толуктоолор киргизилген, КРдын ЖКнын парламенттик көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруунун алкагында баалоо инструменттерин колдонуу концепциясы бекитилген.

44. Бюджеттик процесске парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун негизги жолу Жогорку Кенеш тарабынан бюджеттик резолюцияны аныктоо болуп саналат, анткени дал ушул документ кийин республикалык бюджеттин долбоорун иштеп чыгуу үчүн негиз болуп, КР Министрлер Кабинети үчүн кандайдыр бир ориентир болуп эсептелет.

45. Парламенттин көзөмөлдөө функцияларын натыйжалуу ишке ашырууда республикалык бюджеттин аткарылышын баалоочу кесипкөй орган катары иш алып барган жана иш жүзүндө республикалык бюджеттин аткарылышы боюнча альтернативдик өкмөттүн отчетун берүүчү Эсептөө палатасы маанилүү ролду ойнойт, анткени парламент Министрлер Кабинетинин бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчетун бекиткенде ал объективдүүлүктү камсыз кылат.

46. Парламент өзүнүн көзөмөлдөө функцияларын бюджеттик процесстин акыркы продуктусуна, республикалык бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчетко баа берүү аркылуу гана эмес, Эсептөө палатасы тарабынан квартал сайын КР Жогорку Кенешинин тармактык комитетине берилүүчү аралык отчетторду изилдөө аркылуу жүзөгө ашырат. Парламенттин бюджетти аяктагандан кийин гана эмес, аны аткаруу мезгилиндеги көзөмөлү кабыл алынган республикалык бюджеттен четтеген процесстерге ыкчам жооп берүүгө жана аны ишке ашыруу боюнча ишти өз убагында оңдоп-түзөөгө мүмкүндүк берет.

47. Парламенттин КРдагы капиталдык салымдардын объекттеринин тизмесин бекитүү аркылуу капиталдык салымдарды пайдаланууда; бюджеттик кредиттерди реструктуризациялоодо, анткени бюджеттик кредиттердин көлөмү жана алардын кайтарымдуулугу парламент тарабынан бекитилүүчү республикалык бюджетте аныкталат; мамлекеттик тышкы кредит алууда; Министрлер Кабинетинин кеңешинин функцияларын ишке ашырууда бюджеттик процессти көзөмөлдөө функцияларын жүзөгө ашырат.

48. Парламенттик козомолду жузого ашыруунун максаттарын, объекттерин жана ыкмаларын(критерийлерин жана индикаторлорун) аныктоо менен парламенттин козомолдоо функциялары жонундо мыйзамга тузотуулорду киргизуу, ошондой эле республикалык бюджеттин аткаруунун натыйжалуугунун так критерийлерин иштеп чыгуу, Эсептоо палатасы тарабынан парламентке берилуучу Республикалык бюджеттин аткарылышын баалоого, анын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин текшерууго киргизуу сунушталат.

49. Мониторингдин иштелип чыккан методикасынын негизинде өлкөнүн парламенти тарабынан республикалык бюджеттин аткарылышына квартал сайын жана ай сайын мониторинг жүргүзүү максатка ылайыктуу.

50. Азыркы укук теориясы мурунку этаптардын укуктук ой-пикирине таянып, аларды эске алуу менен парламентаризмдин маанилүү негиздерин табууга аракет кылат. Бүгүнкү күндө укук теориясы предметтик чөйрөнүн кеңири спектрине таянат. Парламентаризмди мамлекеттик бийликти уюштурууга жана аны ишке ашыруу ыкмаларына, саясий мейкиндикти

моделдөөгө таандык болгон компоненттерди айкалыштырган категория катары мүнөздөсө болот. Парламентаризмдин калыптануу жана өнүгүү маселелери боюнча теориялык-укуктук, тарыхый-укуктук изилдөөлөрдүн натыйжасында «парламентаризм» категориясынын автордук терминологиясы иштелип чыккан.

Ошентип, парламентаризм – бул либералдык моделге негизделген коомдун саясий системасынын сапаттык абалы. Ал бийликти бөлүштүрүү механизмдинде парламенттин үстөмдүгү менен мүнөздөлөт жана элдик өкүлчүлүк аркылуу мамлекеттик башкаруунун формасын алдын ала аныктап, консолидацияланган коомдук кызыкчылыкты иштеп чыгууну болжолдойт.

51. КРдагы парламентаризмди трансформациялоо боюнча теориялык-укуктук, тарыхый-укуктук изилдөөлөр, талдоо парламентаризмди өнүктүрүү маселелеринде мамлекеттин жана коомдун абалынын жана өнүгүшүнүн объективдүү жана субъективдүү факторлору, анын ичинде мамлекетти башкаруу системасы, парламенттин, жергиликтүү кеңештердин конституциялык-укуктук статусу, бул органдарга шайлоо процесстери, түзүү системалары жана механизмдери, парламентарийлердин сапаттык курамы ж.б. маанилүү деген жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет.

Кыргызстанда өкүлчүлүктүү органдарды түзүү системасы жана механизми ар кандай деңгээлде ар түрдүү, бул негизги функциялардын бири – өкүлчүлүктүү органдын иштешин баалоодо ар түрдүүлүккө алып келет. Алсак, айылдык кеңештерде мажоритардык система болсо, шаардык кеңештердин депутаттары пропорционалдык система боюнча, ал эми улуттук парламент аралаш система боюнча түзүлөт. Бул иште Кыргызстанда парламентаризмди өнүктүрүү үчүн парламенттик системанын классикалык формасы сунушталууда. Биз демократиялык унитардык мамлекет катары Кыргызстан үчүн ал ылайыктуу деп эсептейбиз. Жогорку Кеңешти, шаардык жана айылдык кеңештерди түзүүдө пропорционалдык шайлоо системасы партиялык системанын өнүгүшүнө, жалпы улуттук өнүгүү программалары бар жана өлкөнүн келечеги үчүн жооптуу партиялардын пайда болушуна өбөлгө түзөт..

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» КРдын конституциялык мыйзамынын 27-беренесинин айрым долбоорлор боюнча КРдын Министрлер Кабинетинин корутундусун берүүсүн караган жобону алып салуу жана мыйзам долбоорлорун иштеп чыгуу боюнча КРдын Жогорку Кеңешинин жана Министрлер Кабинетинин системалуу өз ара аракеттенүүсү жөнүндө ченемди киргизүү сунушталууда.

Мыйзамдар буга чейин Өкмөттүн Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлү аркылуу, КРдын «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин регламенти жөнүндө» мыйзамында бул өз ара аракеттенүүнүн негизин түзүлгөн [97].

Дал ушул механизм аркылуу депутаттар менен өз ара аракеттенүүнү жүргүзүү зарыл, КРдын Өкмөтүнүн өкүлү мыйзам долбоорун иштеп чыгуунун баштапкы этабында министрликтердин жана ведомстволордун, башка органдардын өкүлдөрү менен талкуулоо үчүн аянтчаны камсыз кылууга тийиш. Бул этапта айрым мамилелерди укуктук жөнгө салуунун бардык оң жана терс жактарын талкуулоого болот, маселе концептуалдык жактан чечилет. Бирок «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» КРдын мыйзамында Министрлер Кабинетинин парламенттеги «туруктуу өкүлү» катары мындай субъект көрсөтүлгөн эмес. Бирок аталган мыйзамдын ченемдеринин анализи бул функцияларды эми КР Министрлер Кабинетинин төрагасы аткарышы керек деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Жогорку Кеңешке Министрлер Кабинетинин туруктуу өкүлүнүн кызмат ордун киргизүү сунушталат, анткени анын функциялары КРдын Министрлер Кабинетинин төрагасынын ыйгарым укуктарынан айырмаланат.

2. «Кыргыз Республикасынын кабинети жөнүндө» КРдын Конституциялык мыйзамынын 28-беренесин төмөнкүдөй редакциядагы ченем менен толуктоо сунушталат: «Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлү аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлигинин өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылат. Ал Жогорку Кеңештин депутаттары тарабынан демилгеленген бардык тексттер жана мыйзам долбоорлору боюнча маалымат берүүгө жана андан ары Министрлер Кабинетинин позициясын билдирүүгө бийлик органдарынын бардык өкүлдөрүн тартуу укугуна ээ. Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлү тарабынан долбоорлорго жана долбоорлордун тексттерине берилген корутундулар Министрлер Кабинетинин позициясы болуп саналат».

3. «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин регламенти жөнүндө» КРдын мыйзамына тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылдыгы төмөнкүчө негизделет: «Мыйзам долбоорунун текстин иштеп чыккандан кийин Жогорку Кеңештин депутаты Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңешиндеги туруктуу өкүлү менен бирдикте каржылоо булактарын жана КРдын мыйзамынын долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнүн концептуалдык негиздерин аныктоо боюнча иштерди жүргүзөт». Жыйынтыгында мыйзам долбоору же болбосо бул долбоорду демилгелөөнүн мүмкүн эместиги же аны толуктап иштеп чыгуунун зарылдыгы жөнүндө ЖК депутаты (долбоордун демилгечиси) менен КР Министрлер Кабинетинин Жогорку Кеңештеги туруктуу өкүлүнүн биргелешкен корутундусу даярдалат. Туруктуу өкүл министрликтердин, ведомстволордун жана башка органдардын өкүлдөрү менен долбоордун текстин талкуулоону жана долбоордун финансы бөлүгүн тиешелүү материалдар менен толуктоону уюштурууга милдеттүү. Долбоорду талкуулоонун жыйынтыктары жалпы масса билүүгө тийиштүү эмес маалыматтардан (коммерциялык сырлар, жашыруун материалдар, кызматтык пайдалануу үчүн документтер) башкасы жарыяланышы керек».

Ошентип, Министрлер Кабинети мыйзам чыгаруу ишине түздөн-түз катышат.

4. Жүргүзүлүп жаткан инвентаризациялоо жана мыйзам долборлоо иши, биринчи кезекте, аткаруу бийлиги менен өлкөнүн парламентинин активдүү өз ара аракеттенүүсү аркылуу өркүндөтүүнү талап кылат. Атап айтканда, мыйзам долбоорун макулдашуу этабында депутаттар тарабынан демилгеленген мыйзам долбоорлоруна Министрлер Кабинетинин корутундусун милдеттүү түрдө киргизүү жөнүндөгү ченемди алып салуу талап кылынат. Министрлер Кабинети долбоордун негиздеме-маалымкатында көрсөтүлгөн финансылык бөлүккө жана башка учурларга байланыштуу маалыматтарга толук ээ болгондуктан, Министрлер Кабинети депутаттардын долбоорду иштеп чыгуу этабында катышууга жана иштеп чыгуучуга бардык маалыматты берүүгө, андан кийин Министрлер Кабинетинин туруктуу өкүлүнүн корутундусун берүүгө тийиш.

5. КРдын Конституциясынын 85-беренесинин 4-пунктуна өзгөртүү кийирүү сунушталат жана «Мыйзам чыгарууну демилгелөө укугу» төмөндөгүлөргө жүктөлөт:

4) Министрлер Кабинетине: негизги Мыйзамдын нормаларына ылайык, КР министрлер кабинетинин төрагасы мыйзам чыгаруу демилге укугуна ээ, мамлекет башчысына баш ийет, себеби Президенттин Администрациясынын жетекчисинин ролун айкалыштырат. Мына ушуга байланыштуу Ушуга байланыштуу бул субъект мыйзам долбоорлорун демилгелөө укугун ишке ашырууда канчалык өз алдынча боло алат жана ошол эле учурда Министрлер Кабинетинин төрагасы министрлер кабинетинин мүчөлөрү менен макулдашпастан чечим кабыл алуу укугуна ээ болот деген мыйзам ченемдүү суроо пайда болот. «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Конституциялык мыйзамга ылайык, Министрлер Кабинети аткаруу бийлигинин жогорку коллегиялдуу органы болуп саналат.

6. Парламенттик көзөмөлдү ишке ашыруунун максаттарын, объекттерин жана ыкмаларын (критерийлерин жана индикаторлорун) аныктоо менен парламенттин көзөмөлдөө функциялары жөнүндө атайын мыйзамга түзөтүүлөрдү киргизүү, ошондой эле республикалык бюджетти аткаруунун натыйжалуулугунун так критерийлерин иштеп чыгуу, Эсептөө палатасы тарабынан парламентке берилүүчү республикалык бюджеттин аткарылышын баалоого, анын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин текшерүүнү киргизүү сунушталат. «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан контролдук иш-милдеттерди жүзөгө ашыруунун тартиби жөнүндө» КР Мыйзамынын жаңы редакциясын иштеп чыгуу сунушталууда. КРдын колдонуудагы бул мыйзамы 2004-жылы кабыл алынган, андан бери эки жолу (КР 2007-жылдын 31-июлундагы № 122, 2012-жылдын 13-июлундагы № 109 Мыйзамы менен) өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Бүгүнкү күндө жаңы мыйзам кабыл алуу зарылчылыгы келип чыкты. Контролдоо субъекттерин, башкача айтканда,

ким же бул ЖК, контролдоочу орган катары, комитеттер жана депутаттар, ЖКнын кайсы органдары текшерүү жүргүзөрүн аныктоо зарыл.

Парламенттик көзөмөлдү жүзөгө ашыруунун максаттарын, объекттерин жана ыкмаларын (критерийлерин жана индикаторлорун) аныктоо менен «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин контролдоо функцияларын жүзөгө ашыруу тартиби жөнүндө» атайын мыйзамга түзөтүүлөрдү киргизүү, ошондой эле республикалык бюджетти аткаруунун натыйжалуулугунун так критерийлерин иштеп чыгуу, Эсептөө палатасы тарабынан парламентке берилүүчү Республикалык бюджеттин аткарылышын баалоого, анын мамлекеттик программаларга жана стратегияларга шайкештигин текшерүүнү киргизүү сунушталууда.

Ошондой эле мыйзамдардын сакталышы текшерилүүгө тийиш болгон тараптарды аныктоо зарыл, анын ичинде:

- Министрлер кабинети, ага баш ийген министрликтер, мамлекеттик комитеттер, администрациялык ведомстволор, аткаруу бийлигинин башка органдары; облустардагы ыйгарым укуктуу өкүлдөр, жергиликтүү мамлекеттик уюмдар; жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары;

- мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары катышкан же республикалык жана жергиликтүү бюджеттерден каржыланган башка мамлекеттик органдар, уюмдар, юридикалык жактар.

Парламенттик көзөмөлдүн чегин кеңейтип, сот адилеттигине кийлигишүүгө ачык тыюу салынышы керек, ошондой эле парламенттик көзөмөлдүн жарандардын жеке турмушуна жүргүзүлүшүнө жол бербөө зарыл.

Мыйзам долбоору автордун демилгеси менен иштелип чыгып, диссертацияга тиркелет. Автор КР ЖКнын алтынчы чакырылышынын иштеп чыгуучу - депутаттарынын катарында болгон.

7. Мониторингдин иштелип чыккан ыкмаларынын негизинде өлкөнүн парламенти тарабынан республикалык бюджеттин аткарылышына квартал сайын жана ай сайын мониторинг жүргүзүү максатка ылайыктуу.

8. «Саясий партиялар жөнүндө» КР Мыйзамынын жаңы редакциясын иштеп чыгуу сунушталат. Учурда колдонулуп жаткан КРдын «Саясий партиялар жөнүндө» мыйзамы 1999-жылы кабыл алынган. Азыркы учурда саясий партиялардын биздин коомдогу ролу мурдагыга караганда кыйла айырмаланат. Партияларды каржылоо булактарын, каржылоо принциптерин тактоо, саясий партиялардын жылдык финансылык отчетторун киргизүү, фискалдык органдардын аларды, биринчи кезекте, чет өлкөдөн, чет элдик экстремисттик жана террористтик уюмдар тарабынан каржылоосуна эффективдүү көзөмөлдү орнотуу зарыл.

Саясий партияны түзүүнүн жана юридикалык каттоонун механизмдин тартипке келтирүү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Мыйзам долбоору автордун демилгеси менен алтынчы чакырылыштагы депутаттар тобу тарабынан иштелип чыккан жана диссертацияга тиркелет.

9. Депутаттарга сапаттуу мыйзам долбоорлорун даярдоого жардам бере турган КР ЖКнын Мыйзам чыгаруу борборун түзүү сунушталат. Мыйзам чыгаруу процесси мыйзам долбоорлорунун сапатын жогорулатууга жана санын азайтууга муктаж, себеби алардын көпчүлүгү маалыматтык жагдайларды жаратуу үчүн киргизилип, мыйзамчыгаруу «таштандыларын» жаратат.

10. КРнын Жогорку Кеңешинин алдында келечектүү иштеп чыгуулар борборун түзүү, ошондой эле стратегиялык көз караштарды иштеп чыгуу жана парламенттин ишмердүүлүгүнө аналитикалык колдоо көрсөтүү, социалдык маанилүү маселелер боюнча изилдөөлөрдү жана иштеп чыгууларды жүргүзүү, стратегиялык документтер боюнча рекомендацияларды жана сунуштарды иштеп чыгуу боюнча борбор катары кызмат кылмак.

ДИССЕРТАЦИОННЫХ ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Первая парламентская Республика в Центральной Азии: Кыргызстан. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30765017>
2. Становление и развитие парламентаризма в Кыргызской Республике. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32741563>
3. Особенности нормативного правового обеспечения бюджетного контроля парламента <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45586217>
4. Парламентский контроль в отношении центральных органов власти <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45586221>
5. К вопросу о значении законотворческого процесса Жогорку Кенеша <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46117926>
6. Принципы контрольных функций парламента (теоретико-правовой аспект) <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46117927>
7. Государственная политика поддержки благосостояния женщин и детей в Кыргызстане. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44465606>
8. Control function of parliament and principle of division of powers <http://bulletin-science.kz/images/pdf/20213/24.%20148-152.pdf>
9. Principles and forms of control functions of parliament <http://bulletin-science.kz/assets/2021-4/17.%20126-133.pdf>
10. Общее значение законотворческого процесса Жогорку Кенеша в правотворческой деятельности <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45672119>
11. Участие Президента Кыргызской Республики, судебной власти и Правительства Кыргызской Республики в законотворческом процессе <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45672120>
12. Стадии законотворческого процесса в Кыргызской Республики. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48219366>
13. О роли и значении судебной власти в формировании законодательной базы. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48219366>
14. О проблемах формирования парламентаризма в Кыргызской Республике. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48273465>
15. К вопросу о политической партии и особенности ее положения в политической системе Кыргызской Республики. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48220844>
16. Парламентаризм в Кыргызской Республике с переходом на однопалатный парламент. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48113377>
17. Исторические предпосылки зарождения парламентаризма в Кыргызской Республике. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48273465>
18. Prerequisites for the Creation and General Characteristics of N.N. Novosiltsev's Constitutional Project of 1820. <https://bg.cherkasgu.press/ru/archive.html>

**Алтыбаева Айнуру Тойчиевнанын «Кыргыз Республикасында
парламентаризмдин калыптанышы жана өнүгүшү (теориялык-укуктук, тарыхый-
укуктук изилдөөлөр)» деген темада 12.00.01 – укук жана мамлекет теориясы жана
тарыхы; укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы адистиги боюнча
юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациясынын**

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: парламентаризм, субсидиялык бийлик, элдик өкүлчүлүк, мыйзам чыгаруу, бийликти бөлүштүрүү, адам укуктары, мыйзам чыгаруу, мыйзам, мамлекеттик бийлик, укуктук аң-сезим, укуктук иденттүүлүк.

Диссертациянын изилдөө объектиси. Парламентаризм мамлекеттик башкарууну институтташтыруунун формасы катары.

Диссертациялык изилдөөнүн предметин Кыргыз Республикасында парламентаризм институтунун калыптанышынын, өнүгүшүнүн жана трансформациясынын негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү түзөт.

Изилдөөнүн максаты – Кыргыз Республикасында парламентаризмдин калыптаныш жана өнүгүш маселелерин теориялык жана укуктук жактан талдоо.

Изилдөө методдоруна диалектиканын негизги жоболору, системалык жана тармактар аралык ыкмалар, тарыхый жана логикалык методдордун биримдиги, дедукция жана индукция, анализ жана синтез, формалдуу-логикалык метод, байкоо жана сүрөттөө кирет. Изилденип жаткан проблематикага тиешелүү укук теориясы жана жарандык укук тармагындагы ата мекендик жана чет элдик авторлордун эмгектери пайдаланылды.

Изилдөө ишинде логикалык, тарыхый, конкреттүү социологиялык изилдөө методдору, практикалык ишмердүүлүктө талдоо жана жалпылоо, ошондой эле логикалык-укуктук талдоо ыкмасы, салыштырма укуктук, чечмелөөнүн техникалык-укук ыкмасы жана юриспруденциянын башка атайын илимий методдору колдонулду.

Алынган жыйынтыктар. Коргоого 12 жобо коюлуп, бир катар теориялык корутундулар жана практикалык сунуштар берилди.

Мамлекет менен коомдун азыркы мамилелер системасындагы парламентаризм институтунун орду жөнүндөгү маселеге кайрылуу, парламентаризмди анын укуктук жана социалдык детерминанттарынын биримдигинде изилдөө алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы болуп саналат. Бул иште парламентаризм анын салттуу түрдө сунушталган чечмелөөлөрүнө караганда кең мааниде түшүндүрүлөт.

Парламентаризм институтунун иштешинин теориясына жана практикасына тиешелүү бир катар илимий эмгектерде ал мамлекет формасынын элементи катары берилет, атап айтканда: башкаруу формасы же мамлекеттик (саясий) режим. Бирок парламентаризм бир гана парламенттик башкаруу формасы эмес, анткени анын негизин түзгөн эл өкүлчүлүк (элдик бийлик), идеологиялык көп түрдүүлүк, бийликти бөлүштүрүү жана мыйзамдуулук принциптери парламенттик республикага гана эмес, "аралаш" жана президенттик, ошондой эле парламенттик жана дуалисттик монархияларга да мүнөздүү. Ошондой эле бийликти ишке ашыруунун мамлекеттик (саясий) режимине карата парламентаризмди кайдыгер саясатка аралаштырбоо, саясий маселелерде бейтараптык, өлкөдөгү ар кандай идеологияларга жана бийликтин формаларына кайдыгерлик планда кароо керек.

Алынган жыйынтыктарды пайдалануу боюнча сунуштар. Иштин тыянактары жана сунуштары академиялык укук изилдөөлөрүндө, тактап айтканда мыйзамдуулук режимин жана жалпы жарандык укуктук аң-сезимди мүнөздөөдө, башкаруу формаларын, мамлекеттик (саясий) режимдердин түрлөрү менен шайлоо системаларын сүрөттөөдө, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдарынын укук колдонуу иш процессинде колдонулат.

**Алынган жыйынтыктарды колдонуу чөйрөсү: укук жана мамлекет
теориясы, укук жана мамлекет тарыхы, салыштырма укук, укук жана мамлекет
теориясынын маселелери, парламенттик укук**

РЕЗЮМЕ

диссертации Алтыбаевой Айнуру Тойчиевны на тему: «Становление и развитие парламентаризма в Кыргызской Республике (теоретико-правовое, историко-правовое исследование)» на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности: 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве.

Ключевые слова: парламентаризм, субсидиарная власть, народное представительство, законотворчество, разделение властей, права человека, законодательство, право, государственная власть, правовое сознание, правовая идентичность.

Объект диссертационного исследования. Объектом диссертационного исследования выступает парламентаризм как форма институционализации государственного управления.

Предметом диссертационного исследования определены: закономерности развития парламентаризма как социально-политического феномена; нормативные и ненормативные акты отечественного и зарубежного законодательства, регулирующие статус парламента; научные разработки по рассматриваемым вопросам; результаты социологических исследований.

Целью диссертационной работы является комплексное теоретическое и историко-правовое исследование становления и развития парламентаризма в КР, а также разработка практических рекомендаций по совершенствованию деятельности Жогорку Кенеша КР.

Методы исследования - явились основные положения диалектики, системный и междотраслевые подходы, единство исторического и логического методов, дедукции и индукции, анализ и синтез, формально-логический метод, наблюдение и описание. Использовались работы отечественных и зарубежных авторов в области теории права и гражданского права, относящиеся к проблематике раскрываемой темы.

При этом применялись логический, исторический, конкретно-социологический методы исследования, анализ и обобщение в практической деятельности, а также метод логико-юридического анализа, сравнительно-правовой, компаративный, технико-юридический метод толкования, и другие специально-научные методы юриспруденции.

Полученные результаты. Сформулировано 12 положений, выносимых на защиту, а также ряд теоретических выводов и практических рекомендаций.

Научная новизна полученных результатов заключается в самом обращении к исследованию вопроса о месте института парламентаризма в системе современных взаимоотношений государства и общества, а также изучении парламентаризма в единстве его юридических и социальных детерминант. При этом в настоящей работе парламентаризм понимается в более широком смысле, нежели чем традиционно предлагаемые его трактовки.

В большинстве научных работ, посвященных теории и практике функционирования института парламентаризма, последний представляется в качестве элемента формы государства, а именно: формы правления либо государственного (политического) режима. Но парламентаризм не является исключительно только парламентские формы правления, поскольку составляющие его основу принципы народного представительства (народовластия), идеологического многообразия, разделения властей и законности присущи не только парламентской республике, но и «смешанной», и президентской, а также парламентарной и дуалистической монархиям.

Точно так же и по отношению к государственному (политическому) режиму осуществления власти парламентаризм следует рассматривать в индифферентной плоскости.

Рекомендации по использованию полученных результатов. Выводы и рекомендации проведенного научного труда могут быть использованы в дальнейших академических правовых исследованиях, в частности, при характеристике режима законности и общегражданского правосознания, описании форм правления, видов государственных (политических) режимов, избирательных систем, а также в процессе нормотворчества и правоприменительной деятельности органов государственной власти.

Область применения полученных результатов: теория права и государства, история права и государства, сравнительное правоведение, проблемы теории права и государства, парламентское право.

SUMMARY

Dissertation by Ainuru Toychievna Altybaeva on the topic: “The formation and development of parliamentarism in the Kyrgyz Republic (theoretical-legal, historical-legal research)” for the degree of Doctor of Law in the specialty: 12.00.01 – theory and history of law and state, history of doctrines about law and state

Key words: parliamentarism, subsidiary power, popular representation, lawmaking, separation of powers, human rights, legislation, law, state power, legal consciousness, legal identity.

Object of dissertation research. The object of the dissertation research is parliamentarism as a form of institutionalization of public administration.

The subject of the dissertation research is the main patterns of formation, development and transformation of the institution of parliamentarism in the Kyrgyz Republic.

The purpose of the researches is a theoretical and legal analysis of the formation and development of parliamentarism in the Kyrgyz Republic.

Research methods included the basic principles of dialectics, systemic and interdisciplinary approaches, the unity of historical and logical methods, deduction and induction, analysis and synthesis, formal logical method, observation and description. The works of domestic and foreign authors in the field of legal theory and civil law related to the problems of the topic were used.

In this case, logical, historical, concrete sociological methods of research, analysis and generalization in practical activities were used, as well as the method of logical-legal analysis, comparative legal, comparative, technical and legal methods of interpretation, and other special scientific methods of jurisprudence.

The results of obtained. 12 provisions submitted for defense are formulated, as well as a number of theoretical conclusions and practical recommendations.

Scientific innovations have led to results that underlie success in the very appeal to the study of the question of the place of the institution of parliamentarism in the system of modern relations between the state and society, as well as the study of parliamentarism in the unity of its legal and social determinants. At the same time, in this work parliamentarism understood in a broader sense than it is traditionally proposed interpretations.

In most scientific works devoted to the theory and practice of the functioning of the institution of parliamentarism, the latter presented as an element of the form of the state, namely: the form of government or state (political) regime. But parliamentarism does not represent exclusively parliamentary forms of government, since the principles of popular representation (democracy), ideological diversity, separation of powers and legality that form its basis are inherent not only in a parliamentary republic, but also in “mixed” and presidential,

as well as parliamentary and dualistic monarchies . In the same way, in relation to the state (political) regime of the exercise of power, parliamentarism should be consider in an indifferent plane.

Recommendations for using the results of obtaining. The conclusions and recommendations of the conducted scientific work can used in further academic legal researches, in particular, in characterizing the regime of legality and civil legal consciousness, describing forms of government, types of state (political) regimes, electoral systems, as well as in the process of rulemaking and law enforcement activities of state bodies' authorities.

Application area of the obtained results: theory of law and state, history of law and state, comparative law, problems of the theory of law and state, parliamentary law.